

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 26/1
JANUARI-FEBRUARI 2007

TWEEMAANDELIJKS

M&L

NATUURLIJKE KLEUREN MAKEN HET VERSCHIL

hydraulische kalkmortels, kallei en tadelaktbeploistering UNILIT
kalkverven CORICAL
silicaatverven CORISILK en KEIM
marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL en DECORLUX
stucco venetiano PLASTELUX en VENESTUK

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba

Molenberglei 18 - B-2627 Schelle - Belgium
Tel. +32 (0)3 880.73.73 - Fax +32 (0)3 880.73.70
www.arteconstructo.be - info@arteconstructo.be

erkend VIBE-lid
www.vibe.be - info@vibe.be
Tel. +32 (0)3 239.74.23

Cover: foto BELvue museum

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: luc.tack@rwo.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website: www.onroenderfgoed.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, L. Tack,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, J. Gijssels, C. Metdepenninghen,
M. Michiels, D. Nuytten, G. Plomteux,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
P. Van den Bremt, P. Van den Hove,
M. Van Olmen, Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be - www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Kleine Pathoekeweg 3, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Joris Scheers
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 05

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements- voorwaarden 2007

België: 35 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 60 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2007". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 4 De sporen van "den Grooten Oorlog"
Hannelore Decoodt

- 37 Archeologie van de "Groote Oorlog". De Vlaamse situatie
Marc Dewilde, Mathieu de Meyer en Nicholas J. Saunders

- 55 Mogelijkheden van historische luchtfotografie voor de slagveldarcheologie van Wereldoorlog I
Stichelbaut Birger

- 64 Summary

Loof de Heer...

De vloerverrijzenis bestaat.

Een oude natuursteen- of terracottavloer en een versleten parket zijn niet verloren. Solar nv renoveert vloeren en parket zonder breken. Het resultaat is vaak beter dan nieuw en toch blijven de kosten beperkt tot een fractie hiervan.

Solar nv beschikt over het gespecialiseerde vakmanschap en hoogstaande technologie om uw vloer opnieuw in haar oorspronkelijke staat te brengen of te reanimeren met behoud van het historisch aspect.

Natuursteen-, terracotta- en parketvloeren...

mat geworden, beschadigd, loopsporen, ...

Wij brengen het verleden met glans terug !!

BEL nu 03-766.11.66

Solar

Steengoed in gebouwenzorg

slijpen - schuren - herpolijsten - kristalliseren - restaureren
van natuursteen-, terracotta- en parketvloeren - wanden - trappen

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

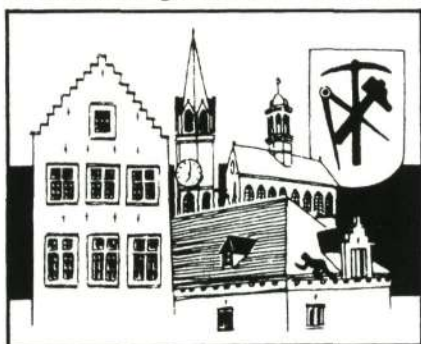
TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreels.nv@belgacom.net

Restauratie p.Nijs
Bouw
www.pnijs.be

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze

TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71

p.nijs.nv@pandora.be

M&L

Generiek

To you from failing hands we throw The torch; be yours to hold it high ()*

In de West-Vlaamse Westhoek konden tijdens de oorlogsjaren 1914-'18 ruim vijfhonderdduizend overwegend jongelui niet ontkomen aan dit voorgeborchte van de hel.

Met haast onuitwisbare littekens en beklemmende oorden van rouw staat het hallucinante krijgsgebeuren vrijwel een eeuw na de feiten alom in het vredig ogende landschap gebrand. Strevend naar een erkenning als Werelderfgoed bundelde een ploegje jonge vorsers deze relictten tot een eerste overkoepelende inventaris: een briefing door Hannelore Decoodt.

We are the Dead. Short days ago We lived, (...), and now we lie In Flanders fields ()*

Wetenschappelijk archeologisch onderzoek naar stoffelijke overblijfselen van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen is een nog piepjonge discipline met zeer specifieke, in grote mate nog uit te schrijven spelregels. Onder overrompelende internationale belangstelling en in een nog vijandige bodem wordt door de moedige pioniers de harde confrontatie aangegaan met de grauwe alledaagsheid van het oorlogsgebeuren: het leven in de loopgraven, de menselijke slachtoffers.

Met vereende krachten brengen Marc Dewilde, Mathieu de Meyer en Nicholas J. Saunders een stand van zaken.

And in the sky The larks, still bravely singing, fly Scarce heard amid the guns below ()*

Ook voor de nieuwste oorlogvoering vanuit de lucht werd de eerste Wereldbrand een dankbaar testterrein.

Luchtfotografie in het bijzonder speelde gestaag een niet meer weg te denken hoofdrol in het strategisch plannen van de strijdende partijen.

Samen met de meest recente registratietechnieken vormt de analyse van de honderd duizenden historische documenten heden een onschatbare hulpwetenschap van de slagveldarcheologie.

Een zoom op dit onderzoeksterrein door Birger Stichelbaut.

(*) Lt. Col. John McCrae (1872-1918), *In Flanders Fields*

DE SPOREN VAN "DEN GROOTEN OORLOG"

► "Ypres-L'Hopital-
Fevr 1919".
Nieuwsgierige toe-
risten bij het puin
van het voormalig
hospitaal, aan de
oostzijde van de
Markt van Ieper,
februari 1919
(foto Ph. H.
Gorissen, Provinciale
Bibliotheek, Brugge)

In november 2002 ging het project Inventarisatie van relictten uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek van start (1), dankzij een samenwerking tussen de Provincie West-Vlaanderen en de Vlaamse Gemeenschap. Het was de bedoeling om de materiële relictten van de Eerste Wereldoorlog te inventariseren, die vandaag nog talrijk aanwezig zijn in de Westhoek, zoals bunkers, boven- en ondergrondse schuilplaatsen en depots, gaarkeukens, tunnels, mijnkraters, oorlogslandschappen, oorlogsgedenktekens, militaire begraafplaatsen en ereperken, noodwoningen. Het uitgangspunt van dit project was de erkenning van het oorlogserfgoed in de Westhoek als Unesco Werelderfgoed. Deze bijdrage is gebaseerd op het geleverde inventariswerk en de verzamelde informatie, en beoogt de veelzijdigheid van het oorlogserfgoed in de Westhoek te beschrijven (2).

Met cijfermateriaal moet men steeds opgeletten, maar niettemin zijn de schattingen hallucinant. Het totaal aantal doden, dat in de periode 1914-'18 in de Westhoek gevallen is, zou tussen de 500.000 en 600.000 variëren. Deze doden behoren tot meer dan 30 nationaliteiten (3). Een deel van de doden, al dan niet geïdentificeerd, rust onder keurig uniforme, officiële grafzerken op de militaire begraafplaatsen en ereperken, of onder burgerlijke graven verspreid over de Westhoek. Een deel werd na de oorlog naar 'huis' gerepatriëerd, indien dit toegestaan werd door het thuisland. Anderen bevinden zich vermoedelijk nog steeds onder de graszoden van het Vlaamse platteland of onder het beton van de moderne beschaving, zonder dat iemand er weet van heeft. Zij die in de Vlaamse modder streden, worden herdacht via een uitgebreid gamma aan oorlogsgedenktekens, majestueus of bescheiden, mooi of lelijk, religieus of niet religieus, heldhaftig of treurend, verzorgd of verwaarloosd. Het vlakke of glooiende landschap van de Westhoek wordt eveneens 'getooid' met talrijke zichtbare en onzichtbare bunkers en schuilplaatsen, evenals met mijnkraters van de zo verwoestende

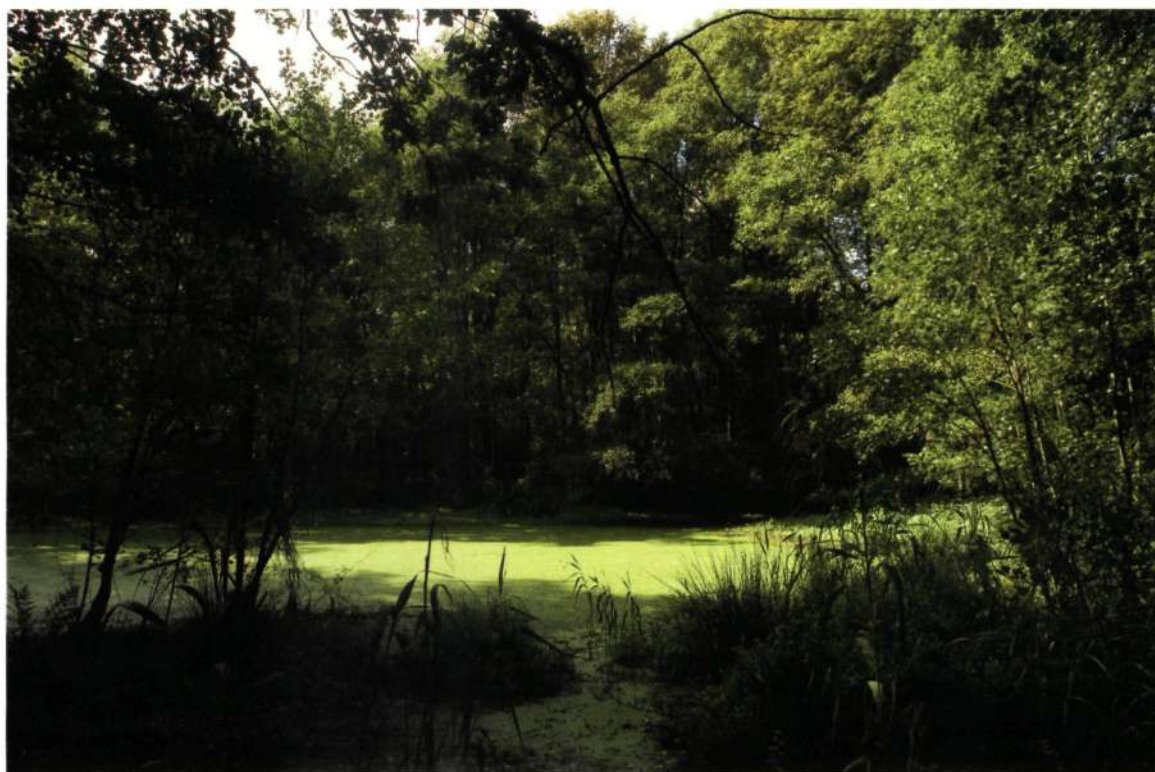

▲ Adjutant Van Eecke, gesneuveld op 9 september 1918, werd door G. Pickery afgebeeld als een soldaat die mijmert over de zin en onzin van oorlog. Het standbeeld, dat op initiatief van zijn familie werd opgericht, staat opgesteld langs de lepersteenweg in Merkem (foto O. Pauwels)

ondergrondse oorlogsvoering, die nu grotendeels vredige vijvers geworden zijn. De ondergrond in de Ieper- en Wijschateboog is doorspekt met tunnels, galerijen, commandoposten of schuilplaatsen. Loopgravenstructuren zijn nog steeds af te lezen in het landschap of worden nieuw leven ingeblazen als toeristische bezienswaardigheid. Landbouwers stuiten nog vaak op massa's onontplofte oorlogsmunitie, met het risico er zelf slachtoffer van te worden. Hun weiden zijn vaak afgezet met *zwijnestaarten*, waaraan tijdens de oorlog het zo vervloekte prikkeldraad bevestigd was.

Het landschap zelf, met zijn waterlopen en hoogtelijnen, speelde een niet onaanzienlijke rol in het verloop van de gevechten: *"De aarde waarin de soldaten verzopen of vastzaten, het water dat hen beschermde of dat ze bevochten, de heuvelkam waarover ze niet konden komen, het dal waarin zich de moerasen van waanzin vulden, en die, helaas, tot op deze dag, hun laatste rustplaats werden, en waarin dus hun graven en monumenten staan."* (4). Het landschap bepaalde het oorlogsverloop in belangrijke mate en is daarom een heel belangrijke getuige om de oorlogsgebeurtenissen te kunnen begrijpen.

Het aantal publicaties over de wereldbrand is bijna niet meer bij te houden. Ze zijn de weerslag van zowel de 'Grote Geschiedschrijving' van de Eerste Wereldoorlog als van de kleine verhalen van de

▲ Een mijnkrater bij The Bluff in het huidige Provinciaal Domein De Palingbeek, Zillebeke (foto Daniel Leroy)

mensen die de oorlog op de één of andere manier meemaakten: ingrijpende, dramatische ervaringen of *petites histoires* die getuigen van de veelzijdigheid van oorlogsvoering.

In de Westhoek wordt men 'te velde' bijna lijfelijk met "den Grooten Oorlog" geconfronteerd, door de talrijke sporen in het landschap. De Westhoek, strijdtonel van één van de meest bepalende internationale gebeurtenissen uit de 20ste eeuw, wordt zowel bovengronds als ondergronds, zowel zichtbaar als onzichtbaar, grondig getekend door de oorlog. De oorlog is deel gaan uitmaken van de identiteit van de Westhoek. Voor de inwoner van de streek zit het oorlogsverleden stevig ingebakken in de dagelijkse realiteit. Voor de honderdduizenden bezoekers van over de hele wereld, die elk jaar de Westhoek bezoeken in het voetspoor van hun eigen nationale of familiale geschiedenis, is het een confrontatie met een moeilijk te bevatten wereldgebeurtenis.

Misschien kunnen de overgebleven sporen van de Eerste Wereldoorlog aanzetten tot het begrijpen van het wezen van de oorlog. Vandaag leven we in een tijd, die meer dan ooit vraagt om inzicht in de mechanismen van oorlog en vrede, zodat deze en volgende generaties er baat bij zouden kunnen hebben. Het wezenlijke dat overblijft van "den Grooten Oorlog" in de streek zou de vredesgedachte moeten zijn. Dit is althans het uitgangspunt van het project

Oorlog en Vrede in de Westhoek, waarbij de provincie West-Vlaanderen de vele zichtbare en onzichtbare sporen van de Eerste Wereldoorlog wil bewaren en duiden voor de toekomst (5).

DE ZORG VOOR DE DODEN

Ten noordwesten van het provinciedomein De Palingbeek, nabij *Ravine Wood* zoals het huidige, doch veel kleinere Molenbos op Britse militaire stafkaarten aangeduid werd, liep een loopgraaf die men *Hedge Row Trench* noemde naar de nabijgelegen boerderij *Hagereke* (reke = rij, vandaar *hagen-rij* of *hedge row*). In de omgeving van deze loopgraaf legden Britse eenheden een begraafplaats aan voor de gesneuvelden van de zware gevechten die nagenoeg de ganse oorlog plaatsvonden langsheen het nooit afgewerkte kanaal Ieper-Komen.

Britse *Engineers* en Duitse *Pioniere* hadden stellingen uitgebouwd op de hoger gelegen oevers, nauwelijks 40m van mekaar verwijderd. De noordzijde, in handen van Britten, was bijna 10m hoger dan de Duitse stellingen, wat strategisch natuurlijk bijzonder belangrijk was. De Britten noemden deze oever *The Bluff* (steile oever), de Duitsers spraken van *Die grosse Bastion* (tegenover *Die kleine Bastion* voor hun eigen stellingen). De omgeving van *The Bluff* zou tijdens de oorlog vooral de plaats worden waar

Op Hedge Row Trench Cemetery, Zillebeke worden de doden herdacht met special memorials, die symmetrisch opgesteld staan rondom het Cross of Sacrifice (foto D. Leroy)

talrijke militairen omkwamen door de ondergrondse oorlogsvoering. Beide kampen probeerden elkaar uit te schakelen door ondergrondse mijnen te plaatsen onder de vijandelijke stellingen. In de ondergrond speelde zich jarenlang een dodelijk kat en muisspel af. Vandaag getuigt het kraterlandschap er nog steeds van de vreselijke oorlogstaferelen die zich daar hebben afgespeeld.

De eerste dode werd op 24 maart 1915 nabij *Hedge Row Trench* begraven, de 98ste en tevens laatste dode op 18 september 1917. Tijdens het Duitse Lente-Offensief in het voorjaar van 1918 werd deze omgeving door Duitsers veroverd; op 28 september 1918 zou het gebied definitief door Britten heroverd worden. De graven raakten door dit oorlogsgeweld van 1918 echter zodanig verstoord dat de doden na de oorlog individueel niet meer geïdentificeerd konden worden. Zogenaamde *special memorials*-gedenkstenen met zinsneden als "*Known to be buried in this cemetery*"-herdenken nu de doden, die ergens op *Hedge Row Trench Cemetery* begraven liggen. Ze liggen gegroepeerd rond een *Cross of Sacrifice*, een witstenen kruis, waarop een met de punt naar beneden gericht zwaard bevestigd is, dat doorgaans terug te vinden is op elke Britse militaire begraafplaats.

De groepjes zilverberken in de omgeving van de begraafplaats zijn in cirkelvorm aangeplant, symbolisch refererend aan de mijnkraters en de ondergrondse oorlogsvoering. Vlakbij bevinden er zich nog twee Britse begraafplaatsen, die hun ontstaan eveneens te 'danken' hebben aan de hevige gevechten in de omgeving van *The Bluff, Hedge Row Trench Cemetery* en de naburige begraafplaatsen behoren tot de meer dan 150 Britse militaire begraafplaatsen en ereperken in de Westhoek, waar doden uit de Eerste Wereldoorlog begraven liggen. Ze worden allen onderhouden door de *Commonwealth War Graves Commission*.

De Britse militaire begraafplaatsen

Fabian Ware, een voormalige Britse krantenredacteur die een mobiele eenheid van het Rode Kruis leidde, was begonnen met het systematisch markeren en inventariseren van Britse graven aan het front. Uit dit initiatief zou vanaf mei 1917 de *Imperial War Graves Commission* (6) ontstaan, de voorloper van de huidige *Commonwealth War Graves Commission*. Reeds vroeg in de oorlog werd eveneens beslist dat de Britse doden niet mochten gerepatriëerd worden, onder meer om hygiënische redenen. Vooral het standpunt dat alle doden, ongeacht rang of stand, gelijk behandeld moesten

worden, zou aan de basis liggen van de latere verwezenlijkingen van de *Commonwealth War Graves Commission*. Hiermee wilde men voorkomen dat enkel vermogende families hun familieleden konden laten overbrengen naar het thuisfront. Dit verbod lokte tijdens en na de oorlog hevige protesten uit bij de Britse publieke opinie, protesten die de nieuwbakken instelling maar met moeite wist te trotseren. Er zijn verhalen bekend van familieleden die clandestien poogden hun geliefden zelf te ontgraven en over te brengen.

Hier en daar zijn er unieke uitzonderingen op deze regel, zoals bijvoorbeeld op het kerkhof van Zillebeke. Op *Zillebeke Churchyard* liggen namelijk twee doden, die om één of andere reden niet begraven liggen onder een klassieke *headstone* (de typische grafstele op Britse begraafplaatsen), maar onder een private grafzerk. Het betreft *Second Lieutenant* baron Alexis G. de Gunzburg van de *11th Hussars*, *Royal Horse Guards*, en *Lieutenant* John Henry Gordon Lee Steere van de *2nd Grenadier Guards*. Beiden stierven in oktober-november 1914, net zoals de meeste van de dertig doden van Britse of

▲
Postkaart met de puinhopen van de kerk van Dranoutre. Op de voorgrond staat te lezen "Dranoutre Churchyard". Andere plakkaatjes – "Plot 1" en "Plot 2" – duiden 2 Britse perken aan (Provinciale Bibliotheek, Brugge)

▼
Particuliere grafzerken voor Britse militairen op Zillebeke Churchyard, het kerkhof van Zillebeke, ook wel *Aristocrats Cemetery* genoemd (foto D. Leroy)

Canadese nationaliteit op dit kerkhof. Omdat er zoveel hogere officieren begraven liggen, vaak uit de adel, spreekt men wel eens van *Aristocrats Cemetery*.

De Commonwealth War Graves Commission

Het gelijk behandelen van de doden zou bij de naoorlogse aanleg van de begraafplaatsen en de op-richting van gedenktekens voor vermisten opgevolgd worden. De vier belangrijkste pijlers van de *Commonwealth War Graves Commission* zijn: iedere dode moet individueel herdacht worden (op een grafsteen of op een gedenkteken); de grafstenen en gedenktekens moeten permanent zijn; de grafstenen zijn qua ontwerp uniform; er mag geen onderscheid gemaakt worden qua militaire of burgerlijke status, ras of geloof.

De Britse graven werden na de oorlog in de mate van het mogelijke ongemoeid gelaten. Begraafplaatsen van minimum 40 graven werden in principe ter plekke behouden. Door de oorlogsomstandigheden is de aanleg van dergelijke 'oorspronkelijke begraafplaatsen' vaak niet gestructureerd verlopen, waardoor ze een onregelmatige aanleg hebben. Soms werden meerdere kleinere begraafplaatsen omgevormd tot één grote begraafplaats. Toch

moesten heel wat lijken na de oorlog ontgraven worden, omdat ze geïsoleerd of op te kleine begraafplaatsen lagen. Deze werden geconcentreerd op verzamelbegraafplaatsen.

De Belgische staat kocht de gronden van de Britse begraafplaatsen aan en schonk ze "voor eeuwig" aan de Britse overheid. Hieraan herinneren de zogenaamde landplaten, die in principe op alle Britse begraafplaatsen terug te vinden zijn.

Eerst drie, later vier *principal architects* werden aangezocht om de aanleg van Britse militaire begraafplaatsen op het vasteland vorm te geven: de befaamde Edwin Lutyens, Reginald Blomfield, Herbert Baker en als laatste Charles Holden. Deze architecten werden bijgestaan door diverse *assistent architects*, waarvan W. Cowlishaw, G.H. Goldsmith, N.A. Rew, A.J.S. Hutton, J.R. Truelove en W.C. Von Berg in de Westhoek actief waren. De nobelprijswinnaar voor literatuur Rudyard Kipling was verantwoordelijk voor de opschriften op diverse architecturale elementen van de begraafplaatsen.

Als grafsteen koos men uiteindelijk voor rechtopstaande, rechthoekige stenen, die bovenaan lichtjes

▼ Tyne Cot Cemetery in Passendale, de grootste Britse militaire begraafplaats: een meesterwerk van de Britse architect Sir Herbert Baker (foto D. Leroy)

gebogen zijn. Deze *headstones* zijn heel vaak vervaardigd uit Portland kalksteen uit Zuid-Engeland, hoewel de laatste jaren vooral Botticino marmer (uit Italië) gebruikt wordt bij nieuwe begravingen of vervangingen van beschadigde grafstenen. Op sommige begraafplaatsen worden ook *Hopton Wood* of andere steensoorten aangewend.

Bovenaan op een *headstone* staat het nationaal symbool of het insigne van het regiment, bataljon of korps; daaronder rang, voornaam of initialen, naam, eenheid, sterfdatum, eventueel leeftijd en indiengewenst een religieus symbool (kruis, davidster). Onderaan mocht de familie een grafschrift van maximaal 66 tekens laten plaatsen. Op niet-geïdentificeerde graven (met de vermelding "*Known unto God*") staat steeds een kruis. Zij die omwille van roemrijke daden beloond zijn met bijvoorbeeld een *Victoria Cross*, krijgen een afkorting (V.C.) bij hun naam. De doden die begraven of herdacht worden, staan vermeld in een register, meestal met een korte biografische beschrijving. Deze registers zijn op nagenoeg elke Britse begraafplaats aanwezig.

Indien men weet dat op een bepaalde begraafplaats een bepaalde militair begraven lag, wiens graf door het latere oorlogsgeweld zodanig vernield raakte dat het niet meer teruggevonden kon worden, wordt een zogenaamde *special memorial* voor deze militair opgericht. Dit is een gedenksteen gelijkaardig aan een *headstone*, maar met bovenaan opschriften als "*Known to be buried in this cemetery*", "*Believed to be buried in this cemetery*", "*Buried elsewhere in this cemetery*"...

Doden uit kleinere begraafplaatsen die naar verzamelbegravingen werden overgebracht, maar waarvan de graven door het oorlogsgeweld vernield raakten, worden herdacht op *special memorials* met de zinsnede "*Their glory shall not be blotted out*". Dit opschrift koos R. Kipling uit de bijbeltekst *Ecclesiasticus*. Soms wordt voor hen daarbij een zogenaamde *Duhallow Block* opgericht, een witstenen vierkante zuil, waarop eveneens de tekst van de *Ecclesiasticus* aangebracht werd.

Behalve door uniforme grafstenen, worden de Britse militaire begraafplaatsen gekenmerkt door één of twee meer universele symbolen: het *Cross of Sacrifice* en bij grotere begraafplaatsen de *Stone of Remembrance*.

Het *Cross of Sacrifice* werd ontworpen door Reginald Blomfield. Het gaat om een witstenen kruis, waarop een naar beneden wijzend bronzen zwaard is bevestigd. De grootte van dit offerkruis kan ver-

▲ Een Duhallow Block op Duhallow A.D.S. Cemetery (Ieper) ter herinnering aan 29 militairen die vermist raakten op Fusilier Wood Cemetery (foto D. Leroy)

schillen naargelang de grootte van de begraafplaats. Met het kruis wou Blomfield refereren aan het geloof van de meerderheid van de doden. De horizontale as van het kruis symboliseert het leven, de verticale as de dood. Het naar beneden gerichte zwaard, op zich een kruis, staat symbool voor de offerbereidheid. Tegelijk symboliseert dit zwaard de rouw na een veldslag.

De *Stone of Remembrance* werd ontworpen door Edwin Lutyens en is alleen op grotere begraafplaatsen (normaal gezien vanaf 400 doden) terug te vinden. Het gaat om een monoliet van 150 x 350cm op een sokkel van drie trappen. In de steen staat de door Kipling gekozen tekst (eveneens uit de *Ecclesiasticus*): "*Their name liveth for evermore*". Hoewel de *Stone of Remembrance* vaak als altaar geïnterpreteerd wordt, wou Lutyens met zijn steen loskomen van elke religieuze associatie.

▼ Een Stone of Remembrance (foto D. Leroy)

► Een Cross of Sacrifice
(foto D. Leroy)

▼ De Britse begraafplaats Croonoert Chapel Cemetery, Wijtschate
(foto D. Leroy)

Naast deze 'standaardelementen' konden de architecten voor de aanleg van begraafplaatsen toch nog heel wat creativiteit aan de dag leggen, zich bijvoorbeeld inspirerend op de ligging of de geschiedenis van de begraafplaats. Vooral in toegangs- en schuilgebouwen toonden ze hun eigen stijl. Ze maakten vooral gebruik van classicistische elementen, zoals Dorische en Ionische zuilen, triomfbogen, rondboogopeningen, colonnades, koepels, architraven, kroonlijsten en andere.

Een heel opvallend element bij de aanleg van de begraafplaatsen, is de zorg om de horticultuur. Men

▲ Essex Farm Cemetery, in Ieper
(foto D. Leroy)

wilde eerder een tuin creëren dan een sombere begraafplaats. Hiervoor gebruikte men vooral plantensoorten uit het Britse Rijk.

De *Commonwealth War Graves Commission* is eveneens initiatiefnemer geweest voor 14 *memorials to the missing*, waarop de namen van de vermisten van een hele frontzone zouden worden gegraveerd. Voor de Ieper- en Wijtschateboog, betreft het vier *memorials*, namelijk de Menenpoort in Ieper, het *Tyne Cot Memorial* en de twee *New Zealand Memorials to the Missing*: op *Buttes New British Cemetery* en *Messines Ridge British Cemetery*. Iets meer ten zuiden, net over de taalgrens, ligt het *Memorial van Ploegsteert*. Helemaal in het noorden van de Westhoek tenslotte worden een 550-tal Britten herdacht op een gedenkteken in Nieuwpoort.

Voorals in het zuiden van de Westhoek, in en achter de zogenaamde Ieperboog en Wijtschateboog, ligt het land bezaaid met Britse militaire begraafplaatsen en ereperken. In de Westhoek zijn het er meer dan 150. Iedere begraafplaats of perk weerspiegelt de historische realiteit van de oorlog. Allereerst getuigen ze natuurlijk over de ontelbare menselijke oorlogsdrama's. Door hun ligging, datum van aanleg, structuur en naamgeving getuigen ze evenzeer van andere historische facetten van oorlogsvoering, zoals de intensiteit van de oorlog, de nabijheid van het front, de nabijheid van medische posten, de graad van verwoesting (bijvoorbeeld aantal geïdentificeerde versus niet-geïdentificeerde doden, de aanwezigheid van *special memorials*...). De onregelmatige schikking van de graven van *Essex Farm Cemetery* is bijvoorbeeld het gevolg van de oorlogs-

omstandigheden. De aanleg van deze begraafplaats, nabij een boerderij die vermoedelijk vernoemd werd naar het 2de bataljon van het *Essex Regiment*, startte in april-mei 1915 (Tweede Slag bij Ieper) bij een verbandpost. De begravingen gedurende de volgende jaren gebeurden min of meer willekeurig, zonder vast plan. Vandaar dat de doden van de diverse divisies kriskras door elkaar liggen, een typisch kenmerk van begraafplaatsen die tijdens de oorlog ontstaan en gebruikt zijn. Deze begraafplaats maakt deel uit van de zogenaamde *Site John McCrae*, omdat de Canadese arts McCrae hier in de omgeving zijn wereldberoemde gedicht *In Flanders Fields* schreef.

Sommige begraafplaatsen zijn genoemd naar een bepaalde eenheid die hier veel doden te betreuen had, veel begraafplaatsen zijn genoemd naar nabijgelegen boerderijen, militaire installaties of medische posten. *Duhallow Advanced Dressing Station* (ADS), ten westen van het kanaal Ieper-IJzer, verwijst naar de tweede schakel in een medische evacuatielijne: een ADS was een vooruitgeschoven ver-

bandpost, waar *Field Ambulances* werkzaam waren. Bij de huidige *Divisional Collecting Post Cemetery & Extension* (Sint-Jan) werden tijdens de Derde Slag bij Ieper gewonden verzameld. Een deel van deze gewonden werd doorgestuurd naar *Main Dressing Stations*, zoals bijvoorbeeld *Gwalia Farm* (Elverdinge), waar de ergste gevallen op hun beurt doorgestuurd werden naar een *Casualty Clearing Station* (CCS), op ca. 15 km achter het front. Zo is *Lijsenthoeck Military Cemetery* ontstaan nabij *CCS Remy Siding*. Van hieruit kon men, indien nodig, nog een stap verder geëvacueerd worden, namelijk naar een *Base Hospital* in Frankrijk. Ook de Duitsers, Fransen of Belgen hadden een dergelijk medisch evacuatiesysteem.

De Duitse militaire begraafplaatsen en ereperken

Niet alleen de geallieerden hadden talrijke doden te begraven, maar er waren ook heel wat Duitse begraafplaatsen en geïsoleerde graven ontstaan, verspreid over de slagvelden. De Duitsers zouden hun doden na de oorlog, net zoals de Britten, niet repa-

▲
Bij de aanleg van
*Lijsenthoeck Military
Cemetery*,
in Poperinge,
besteedden
de architecten
Blomfield en Hutton
heel veel aandacht
aan de landschap-
pelijke aanleg
(foto D. Leroy)

▲ Eén van de vele opgeheven Duitse militaire begraafplaatsen, in Poelkapelle (prentbriefkaart, Provinciale Bibliotheek, Brugge)

triëren. In hun geval was dit echter niet de keuze van de Duitse staat, vermits het land als verliezer niet veel keuze had en zich moest neerleggen bij de bepalingen die voorgeschreven werden (7). In de jaren na de wapenstilstand werden de talrijke verspreide graven en begraafplaatsen heringericht door Belgische diensten (waaronder *Nos Tombes/Onze Graven*). In 1925 werd een Belgisch-Duits verdrag afgesloten, waardoor de aanleg en het onderhoud van de Duitse begraafplaatsen voortaan uitgevoerd werd door de *Amtliche Deutsche Gräberdienst in Belgien*. Informatie in verband met de begraafplaatsen en de doden werd verschaft door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. (VDK)*, die later ook het onderhoud van de begraafplaatsen zou overnemen. De VDK was in 1919 ontstaan uit talrijke Duitse oud-strijdersverenigingen.

▼ Duitse betonnen constructies op de Duitse militaire begraafplaats van Langemark (foto O. Pauwels)

In de jaren '30 volgde een nieuwe hergroepering van Duitse begraafplaatsen, zodat er nog 184 in België overbleven, waarvan 68 in West-Vlaanderen. De Belgische staat had de gronden voor de Britse begraafplaatsen 'eeuwigdurend' geschonken. De Duitsers moesten de gronden voor hun begraafplaatsen van de Belgische staat huren.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de zorg voor de Duitse begraafplaatsen opnieuw waargenomen door Belgische diensten (waaronder het Rode Kruis). Ingevolge een nieuwe Belgisch-Duitse overeenkomst werden tijdens de jaren 1955-1958 de Duitse begraafplaatsen verder gehegroepeerd, zodat er nog vier grote Duitse begraafplaatsen in West-Vlaanderen overbleven: Vladslo, Langemark, Menen en Hooglede. Op deze begraafplaatsen liggen samen ca. 126.000 Duitse doden uit de Eerste Wereldoorlog begraven. Er liggen eveneens nog een 900-tal Duitsers begraven op meer dan 60 Britse militaire en gemeentelijke begraafplaatsen, verspreid over de Westhoek. Hoofdarchitect Robert Tischler had met zijn team voor een sobere inrichting van de begraafplaatsen gekozen, rekening houdend met de natuurlijke omgeving. Uniformiteit tussen de begraafplaatsen was hierbij geen vereiste.

Het Studentenfriedhof

Op 11 november 1914 was door de Duitse legerleiding een communiqué verspreid, waarin vermeld stond dat 'jonge regimenten' ten westen van "*Langemark*" de eerste linies van de vijand doorbroken hadden terwijl ze "*Deutschland, Deutschland über alles*" zongen (8). Dit bericht werd in nagenoeg elke krant op de voorpagina afgedrukt. Een mythe was geboren. De 'jonge regimenten' werd al gauw geïnterpreteerd als 'hoofdzakelijk Duitse studenten' (vandaar de naam *Studentenfriedhof*). In werkelijkheid zou minder dan 18% van de manschappen in de betrokken eenheid student of leerling geweest zijn. Dat ze tijdens hun stormloop het *Deutschlandlied* zongen is een mystificatie, evenals de bewering dat ze de vijandelijke stellingen veroverden. De legerleiding wou voornamelijk verzwijgen dat de *Flanderschlacht* vastgelopen was in de modder en het water van de IJzervlakte en meende dat het thuisfront nood had aan een opkikker in de berichtgeving. De naam *Langemark* zou tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog een eigen leven leiden binnen de nazistische propaganda. Over de aanleg van het zogenaamde *Studentenfriedhof* werd reeds meermaals uitvoerig geschreven. In 1919 lagen er op deze begraafplaats 859 doden, waaronder 627 Duitsers. De andere doden waren Fransen, Belgen en Britten. Nu telt deze begraaf-

◀ Het Kameradengrab in Langemark, een massagraf met bij benadering 25.000 niet-geïdentificeerde Duitsers (foto O. Pauwels)

▼ Het Treurend Ouderpaar van Käthe Kollwitz op de voormalige Duitse begraafplaats Roggeveld, Esen (foto KIK)

plaats meer dan 44.000 doden. Zij is daarmee na Menen de tweede grootste Duitse militaire begraafplaats van de Eerste Wereldoorlog. Langemark werd uitgekozen als locatie om de niet-geïdentificeerde doden te begraven. In het massagraf, het zogenaamde *Kameradengrab*, liggen niet minder dan 25.000 ongeïdentificeerde Duitsers. De namen van de doden, waarvan men op basis van historisch onderzoek zeker is dat ze in dit massagraf begraven liggen, staan vermeld op de 70 bronzen gedenkplaten. De beeldengroep van Emil Krieger, die oorspronkelijk achter dit massagraf opgesteld stond en vier rouwende militairen voorstelt, staat nu achteraan op de begraafplaats.

Vladslo

Op de Duitse begraafplaats in Langemark hangt een serene sfeer, ondermeer door de zware, sobere architectuur, de aanplanting met eiken en de oneindige, symmetrisch aangelegde rijen liggende grafstenen, waarop de namen van de doden gebeiteld staan. Een gelijkaardige ingetogen sfeer heerst op de Duitse begraafplaats in Vladslo. Hier liggen meer dan 25.000 doden begraven, voor een groot deel na de oorlog (vooral in de jaren '50) verzameld uit meer dan 60 kleinere begraafplaatsen. Eén van de bekendste doden, die in 1956 vanuit de Duitse begraafplaats nabij het Roggeveld werd overgebracht naar het Praatbos, is Peter Kollwitz, zoon

◀ Van de bekende Duitse militaire begraafplaats Roggeveld, Esen blijft niet veel meer over (foto O. Pauwels)

van de befaamde Duitse kunstenares Käthe Kollwitz. De beklievende beeldengroep *Treurend Ouderpaar* is een universeel symbool geworden van diepe droefheid en een stille aanklacht tegen de wreedheid van de oorlog. De vader en moeder kijken niet alleen naar hun zoon, die vóór hen begraven ligt, maar naar alle slachtoffers van de oorlog.

"Mort pour la France"

Een heel andere sfeer vertonen de Franse begraafplaatsen en ereperken. De bekendste zijn ongetwijfeld de *Ossuaire* op de Kimmelberg en *Saint-Charles de Potyze* (Ieper). Daarnaast zijn er nog diverse kleine en grotere *carrés militaires*, die vaak deel uitmaken van Belgische burgerlijke of Britse militaire begraafplaatsen, over de Westhoek verspreid. Ten slotte zijn er hier en daar individuele graven van Franse militairen op andere militaire of gemeentelijke begraafplaatsen.

In Frankrijk werd een ware strijd gevoerd voor de rechten van de oorlogsdoden, zowel tijdens als na de oorlog (9). De Franse overheid schreef pas in december 1915 officieel voor dat de doden individueel begraven zouden worden. Voorheen dienden de doden, althans de lagere echelons, begraven te worden in massagraven, iets wat in de praktijk minder en minder gebeurde. De discussie over de repatriëring van de doden naar hun thuisfront was in Frankrijk bijzonder hevig. In september 1920 zou de Franse regering uiteindelijk toegeven aan de eis om de doden naar huis te kunnen overbrengen, dit onder druk van massaal publiek protest en van de talrijke illegale ontgravingen, die bleven doorgaan. De Franse staat zou zelfs bijdragen in de kosten van de repatriëring. Vermoedelijk werd 30 à 40% van de geïdentificeerde doden in de volgende jaren naar burgerlijke begraafplaatsen of *nécropoles nationales* in Frankrijk overgebracht. De overgebleven lijken

in Vlaanderen werden in verschillende fasen gegroepeerd op grote begraafplaatsen en *ossuaires* (massagraven). Familieleden, die hun doden niet lieten repatriëren, kregen het recht op een jaarlijkse kosteloze pelgrimstocht naar het graf van de dode.

Saint-Charles de Potyze

De begraafplaats *Saint-Charles de Potyze* was aan het begin van de oorlog ontstaan bij een medische post in een nabijgelegen schooltje, maar zou door het latere oorlogsgeweld grotendeels verwoest raken. Nu bestaat de begraafplaats uit symmetrisch aangelegde, ellenlange rijen monotone grafkruisjes, vervaardigd uit een composietmateriaal. Enige variatie ontstaat door de grafstenen voor moslims en voor joden.

In totaal zouden er 4209 Franse doden begraven liggen, waarvan er 762 niet geïdentificeerd konden worden. Het massagraf, achteraan op de begraafplaats, zou ondertussen 616 onbekenden tellen, in plaats van de vermelde 609. De voorbije jaren werden in het massagraf en onder nieuwe grafkruisen stoffelijke overschotten bijgezet, die gevonden werden tijdens archeologische opgravingen.

De graven van de meeste doden uit 1914 en 1915 raakten – vooral tijdens de Derde Slag bij Ieper – zodanig door het oorlogsgeweld verstoord dat ze na de oorlog niet meer geïdentificeerd konden worden. Zij kwamen grotendeels terecht in het massagraf. Na de oorlog werden heel wat graven uit kleinere begraafplaatsen hoofdzakelijk naar hier en naar de *Ossuaire* op de Kimmelberg geconcentreerd. De Franse begraafplaatsen, ereperken en massagraven werden in 1927 definitief aangelegd.

▼ Een Franse begraafplaats bij Ferme Paratonnerre, Boezinge (prentbriefkaart, Provinciale Bibliotheek, Brugge)

▼ De Franse militaire begraafplaats Saint-Charles de Potyze, in Ieper (foto D. Leroy)

◀ De Ossuaire
op de Kimmelberg
(foto D. Leroy)

De beeldengroep van J. Fréour, vooraan op de begraafplaats van Saint-Charles de Potyze, werd in 1968 geplaatst en is wellicht het meest opvallende artistieke element. Ook de *Ossuaire* op de Kimmelberg – vier massagraven waarop een obelisk met een haan geplaatst werd en waar een Franse en Belgische vlag wapperen – is architecturaal gezien vrij sober te noemen. In deze massagraven zouden 5294 doden begraven liggen, waarvan er slechts 57 geïdentificeerd konden worden. Informatieborden vlakbij geven meer duiding over de begraafplaats en het oorlogsverloop in de omgeving.

Als men de westflank van de Kimmelberg hoger op klimt via het bijzonder steile kasseiwegje, komt men bij *Den Engel*, verscholen in het groen: een imposante overwinningsgodin op een gedenkzuil, opgetrokken in witsteen en recent gerestaureerd, die de vele Franse slachtoffers wil herdenken die hier tijdens de Slag bij de Kimmelberg (april 1918) vielen.

Belgische militaire begraafplaatsen

Ten slotte liggen er in West-Vlaanderen ongeveer 12.000 Belgen begraven op 10 militaire begraafplaatsen (waarvan er zich 9 in de Westhoek bevinden) (10). Na lang aarzelen en naar het voorbeeld van de Franse overheid, liet de Belgische regering het overbrengen van doden toe. Ongeveer de helft van de Belgische doden werd in het begin van de

◀ Den Engel,
een gedenkzuil met
overwinningsgodin
boven op de
Kimmelberg ter
herinnering aan
de vele Fransen
die hier in het
voorjaar van 1918
omkwamen
(foto D. Leroy)

► Prentbriefkaart met de ruïnes van de kerk in Nieuwpoort. Op de voorgrond een bonte verzameling van vernielde grafzerken. Op het grote kruis staat te lezen: "Tombes bouleversées par les obus en 1918, débris de croix projetés de tous côtés" (Provinciale Bibliotheek, Brugge)

► De Belgische militaire begraafplaats van Houthulst (foto O. Pauwels)

twintiger jaren overgebracht naar burgerlijke begraafplaatsen in de gemeente van herkomst. De andere graven en begraafplaatsen werden gehergroepeerd op militaire begraafplaatsen. Er werd een *Dienst Militaire begraafplaatsen* opgericht binnen het Ministerie van Landsverdediging. De aanleg en

het onderhoud werden vanaf 1920 uitgevoerd door *Nos Tombes/Onze graven*. Vanaf 1928 ging het beheer van de Belgische militaire begraafplaatsen over naar het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Het Ministerie van Defensie nam vanaf januari 2004 het beheer opnieuw over.

▲ Een officiële
Belgische militaire
grafsteen
(foto O. Pauwels)

◀ Een heldenhulde-
zerkje voor
Vlaamsgezinde
doden
(foto O. Pauwels)

Het meest opvallend op de Belgische militaire begraafplaatsen zijn ongetwijfeld de grafstenen zelf. Naar het ontwerp van de Brusselse architect Symons werden ze in augustus 1924 officieel in gebruik genomen en vanaf 1925 veralgemeend. De blauwhardstenen steles meten 100 x 52 x 15 cm en wegen bijna 150 kg. Ze dragen sierelementen in reliëf en een guirlande. Op de steen is een bronzen grafplaat bevestigd met de gegevens van de dode, meestal in 8 regels: naam en voornamen, rang of soort militair, regiment of andere eenheid, geboorteplaats en -datum, de tekst "Stierf voor België" en de sterfdatum. De taalkeuze werd bepaald door de nabestaanden; niet-geïdentificeerde doden werden herdacht met een tweetalige tekst. Onderaan staan de eretekens. Boven de bronzen plaat prijkt een rond gemailleerd plaatje met de nationale driekleur en meestal een symbool (kruis of leeuw).

De invoering van de officiële Belgische grafsteen ging ten koste van de particuliere graftekens, de houten kruisjes en vooral de zogenaamde *heldenhuldezerkjies*. Indien de familie geen aanvraag tot behoud van de oorspronkelijke graftekens had ingediend, werden ze onherroepelijk vervangen door de officiële Belgische grafsteen. Zo werden de in

◀ Het dubbelgraf
van Graaf Jacques
de Meeus en
Baron Charles de
Lettenhove op het
kerkhof van Vladslo
(foto O. Pauwels)

1925 verzamelde en vernietigde heldenhuldezerkjies van Adinkerke gebruikt voor de verharding van de toegangsweg naar de begraafplaats, met luid protest van Vlaamsgezinden tot gevolg. Heldenhuldezerkjies waren betonnen zerken in de vorm van een Keltisch kruis, naar een ontwerp van

► Joe English. Ze werden vanaf augustus 1916 door het Vlaamsgezinde *Comité Heldenhulde* geplaatst op graven van Vlaamse studenten en vrienden. De kostprijs werd betaald door de kameraden. Vooral de befaamde letters AVV-VVK en de blauwvoet verwijzen naar het Vlaamse gedachtengoed. Vermoedelijk waren er oorspronkelijk een 800-tal heldenhuldezerkjes opgericht, waarvan er nu nog 53 bewaard bleven op Belgische militaire begraafplaatsen. Ook op gemeentelijke begraafplaatsen vindt men hier en daar nog heldenhuldezerkjes of imitaties ervan.

Op heel wat gemeentelijke begraafplaatsen liggen Belgische militaire doden uit de Eerste Wereldoorlog. Meestal gaat het om doden die na de oorlog naar hun dorp werden teruggebracht. Soms liggen ze er in aparte perken begraven.

Tijdens de oorlog werden doden soms meteen op een kerkhof of gemeentelijke begraafplaats begraven. Zo staat er op het kerkhof van Vladslø een merkwaardig dubbelgraf, waar graaf Jacques de Meeüs en baron Charles de Lettenhove begraven liggen. Deze twee edellieden, vliegeniers, goede vrienden en beiden houder van verschillende ere-tokens, stierven in de omgeving van Vladslø op 15 juli 1917, nadat ze verward geraakt waren in een luchtgevecht en neergeschoten werden. De lichamen konden achteraf niet meer uit elkaar gehouden worden en werden samen in één graf op het kerkhof van Vladslø bijgezet.

DE HERINNERING AAN DE OORLOG

In de kelders van het voormalige postgebouw in Ieper, aan de Rijselsestraat, is er een kleine, recht-hoekige gedenkplaat met de eenvoudige tekst: "*Albert Lemay, ter plaats geboren den 24-11-1914*".

► Een gedenkplaat ter herinnering aan de geboorte van Albert Lemay, in Ieper (foto inventarisatie-project)

De Eerste Slag bij Ieper was net gestreden, de doden konden op de slagvelden opgehaald worden en de beide legers begonnen stellingen uit te bouwen in een boog rond Ieper, toen deze prille Ieperling er om 6 uur 's morgens zijn eerste kreten slaakte. Een bescheiden gedenkplaat ter herinnering aan een geboorte tijdens deze bange oorlogsdagen, het lijkt wel een uitzondering op de regel...

Op amper 400 m in vogelvlucht, ten noordoosten van dit gebouw, staat een gedenkteken van een heel ander formaat: de Menenpoort, waarop maar liefst 55.000 doden uit het Britse imperium herdacht worden (11). Het optrekken van dit gedenkteken had heel wat voeten in de aarde. Ieper lag na de oorlog bijna volledig in puin en dit wilden de Britten het liefst zo behouden, als symbool van de volharding in de Britse verdediging van een wel verwoeste, maar nooit door de vijand ingenomen stad. Ieper was voor de Britten *Holy Ground*. De Ieperse bevolking leek echter niet van plan om het puin ongemoeid te laten en wilde zo snel mogelijk nieuw leven in hun stad blazen. De Britten moesten noodgedwongen afzien van hun plannen. Het idee om een triomfboog bij de oostelijke stadspoort op te trekken, won vervolgens bij de Britten steeds meer aan kracht. Dit idee werd uiteindelijk gecombineerd met de opvatting van de *Imperial War Graves Commission* om in de verschillende frontzones gedenktekens voor vermisten op te richten. Vandaar het dubbelzinnig karakter van de Menenpoort: de buitenzijde werd opgevat als een triomfboog, terwijl de binnenzijde, waar de namen van de 55.000 vermisten gebeiteld staan, een ingetogen sfeer dient op te roepen. Niet iedereen vond dit concept van de Britse architect Reginald Blomfield geslaagd. De dichter Siegfried Sassoon, die de onthulling van de Menenpoort op 24 juli 1927 meemaakte, sprak in zijn gedicht *On Passing the New Menin Gate* van

◀ Het oorlogsgedenkteken in Woumen, door Antoon Van Parijs (foto O. Pauwels)

“een stapel stenen, zelfvoldaan van vrede”. De Menenpoort, waaronder dagelijks de sonnerie *Last Post* wordt gespeeld, lijkt ondertussen meer en meer uit te groeien tot hét algemene symbool van de Eerste Wereldoorlog.

Het verschil tussen gedenktekens kan waarschijnlijk moeilijk groter zijn dan de hierboven geschetste voorbeelden. De verwerking van de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek leverde een uitgebreid gamma aan oorlogsgedenktekens op (12). Vandaag zijn er een 600-tal inzake “den Grooten Oorlog” in de Westhoek terug te vinden. Ze kunnen onderscheiden worden naar ondermeer grootte, vorm, figuratieve voorstellingen, architecturale kenmerken, ontwerper, oprichter of onderwerp. Een groot deel werd vrij snel na de oorlog opgericht, vanuit een maatschappelijke behoefte om die surreële oorlog te verwerken vanuit een poging om zin te geven aan dat grote aantal dode echtgenoten, zonen, kameraden en dorpsbewoners, die meestal vrijwillig deelgenomen hadden aan de oorlog en deze niet overleefd hadden. Een gedenkteken kon fungeren als ‘substituut-graf’ indien het graf van de omgekomen geliefde te ver verwijderd was of niet meer teruggevonden kon worden.

Lokale verenigingen, heel vaak oud-strijders, plaatselijke politici of priesters, namen het voortouw om min of meer permanente oorlogsgedenktekens op

te richten, ter herinnering aan de omgekomen militairen en burgers. Vaak ontstonden de initiatieven hiervoor op de *Vredesfeesten*, die in 1919 in vele dorpen en steden georganiseerd werden. Op beperkte schaal verleende de overheid hiervoor subsidies. In de periode 1921-1924 werden in België tussen april en november drie à vier gedenktekens per week onthuld. Bijna ieder dorp in de Westhoek heeft vandaag zijn eigen oorlogsgedenkteken.

Enkele families voelden het verlangen om in de omgeving van de plaats waar hun geliefde de dood vond of vermist raakte, een eigen gedenkteken op te richten. Ze schonken brandglasramen voor kerken of lieten kleine gedenkplaten of heuse monumenten oprichten. Heel vaak kwamen dergelijke initiatieven van de meer gegoede families.

Symboliek en controverse

Symbolische elementen en teksten, heel vaak van religieuze of patriottische aard, werden aangewend om de gedenktekens meer betekenis te geven. Hun oprichting ging soms gepaard met getouwtrek tussen verenigingen, partijen en belangenorganisaties. De keuze voor bepaalde symbolen of woorden kon wel eens een heet hangijzer worden. Vooral de Vlaamse kwestie gaf in de naoorlogse jaren aanleiding tot heel wat incidenten.

In Dikkebus had de beeldhouwer de door de gemeenteraad voorgeschreven tekst “*Gestorven voor God en Vaderland*” eigenhandig gewijzigd in “*Gestorven voor God en Vlaanderen*”. Uit protest weigerde de burgemeester de naam van zijn omgekomen zoon op dit gedenkteken te laten aanbrengen en liet op het

◀ De Canadien, in Sint-Juliaan (foto D. Leroy)

► Het IJzergedenk-
teken in
Nieuwpoort,
door Pieter Braecke
(foto O. Pauwels)

kerkhof een aparte grafsteen oprichten met de oorspronkelijke tekst. De plechtigheden bij de onthulling van dit gedenkteken, op 18 juli 1926, raakten grondig verstoord door acties van Vlaamsgezinden, wat toen heel frequent voorkwam. Enkele weken vóór de onthulling van het gedenkteken in Dikkebus, op 27 juni 1926, had de *Ieperse Furie* plaatsgevonden, toen de Vlaamse Oud-Strijders (VOS) de plechtigheden bij de onthulling van de gedenk-

▼ Het oorlogsgedenk-
teken van Ieper in
de J. Coomansstraat
(foto D. Leroy)

muur aan de Coomansstraat wilden verstoren, maar hardhandig werden aangepakt door de Rijkswacht. Er waren toen enkele gewonden gevallen.

De meest bewogen geschiedenis in het ideologisch steekspel tussen Vlaamsgezinden en 'belgicisten' inzake de oprichting of onthulling van gedenktekens, is ongetwijfeld terug te vinden bij de IJzertoren (Kaaskerke). Deze is immers uitgegroeid tot hét symbool van de Vlaamse Beweging. De achtergrond van dit gedenkteken behoort, zeker door de befaamde IJzerbedevaarten, min of meer tot de culturele bagage van de modale Vlaming. Minder bekend is dat de Brugse bisschop Waffelaert, vermoedelijk als reactie tegen de bouw van de IJzertoren, op nauwelijks 400m meer noordwaarts een 'belgicistische' calvarieberg liet oprichten. De bedevaarten naar dit gedenkteken werden reeds na enkele jaren stopgezet.

In het devote West-Vlaanderen werd vanzelfsprekend geput uit het rijke aanbod aan religieuze tafereelen, figuren, symbolen en teksten. Gedenktekens werden toegewijd aan Christus of het Heilig Hart, Maria (vaak als Koningin van de Vrede), God de Vader of heiligen, als dank omdat ze de mensen hadden beschermd. Op bijna alle gedenktekens staan religieuze opschriften, symbolen of iconografische voorstellingen. De onthulling van heel wat

oorlogsgedenktekens ging trouwens vaak gepaard met een eucharistieviering of met gebeden.

Niet alleen de doden, maar ook hun daden moesten herdacht, zo niet verheerlijkt worden. Vooral militaire eenheden wilden de oorlog wel eens laten herinneren in termen van overwinning, veldslagen en militaire retoriek. Zij richtten op betekenisvolle plaatsen aan het front gedenktekens op, waarop heel vaak de namen werden vermeld van de veldslagen waaraan ze hadden deelgenomen. Soms werden gedenktekens opgericht ter ere van bepaalde bevelhebbers, die in een zeldzaam geval afgebeeld werden. Vooral de voorstellingen van Koning Albert I, als hoofd van de Belgen, zijn legio.

Het gedenkteken voor de 4de Legerdivisie in Wulpen werd opgetrokken met stenen uit het puin van Nieuwpoort en marmeren brokstukken uit de hallen van Ieper. Het is groots opgevat, met een aparte herdenkingszuil voor bevelhebber Lt.-Gen. Michel, de latere baron du Faing d'Aigremont. Dit gedenk-

▲ Het militair gedenkteken voor de 4de Belgische Legerdivisie, Wulpen (foto O. Pauwels)

◀ De witte calvarieberg van Kaaskerke (foto O. Pauwels)

▲ Een demarcatiepaaltje in Oud-Stuivekens, met de door de Duitsers gewraakte tekst "Hier werd de overweldiger tot staan gebracht" (foto O. Pauwels)

teken staat in schril contrast met dat voor de 3de Legerdivisie in Merkem, zijnde een bewerkte rotsblok. De andere vier Belgische legerdivisies hebben geen specifiek gedenkteken.

Dat gedenkteken tot op de dag van vandaag de gemoederen kunnen beroeren, illustreert *Jacques* op de markt van Diksmuide. De uitgesproken beelden van Alfred Courtens vertellen al veel over de con-

► Het voormalig gedenkteken voor de gasaanval bij Steenstrate (prentbriefkaart, documentatiecentrum In Flanders Fields, Ieper)

▼ Een Duits gedenkteken in het Praatbos, Vladslo (foto O. Pauwels)

troversieële achtergrond van deze figuur. Vooral het koloniale verleden van Jacques en in mindere mate zijn francofone houding tegenover de Vlaamse soldaat worden nog regelmatig gehekeld via protestacties.

Een bijzonder initiatief, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter niet in dank werd afgenomen, betreft de zogenaamde *demarcatiepaaltjes*: 22 rozegranieten zuiltjes die tussen Nieuwpoort en Heuvelland de zogenaamde verste Duitse opmars markeren. Initiatiefnemer was de *Touring Club de Belgique* (in navolging van het Franse initiatief), beeldhouwer was oud-strijder Paul Moreau-Vauthier. De paaltjes werden in drie varianten opgetrokken, al naargelang de sector waar zij geplaatst werden: tien van het Belgische type (van Nieuwpoort tot Lizerne), zes van het Britse model (tussen 't Wieltje en Voormezele) en zes van het Franse model in de omgeving van Boezinge en de Kemmelberg. De varianten betreffen vooral de militaire attributen – helm, granaat en andere – die de gedenkzuiltjes tooien.

De uitgekozen locaties lopen niet steeds gelijk met de verste Duitse opmars: nagenoeg alle demarcatiepalen in de Ieperboog duiden het front van midden 1918 aan (na het Duitse Lente-Offensief). Rond Boezinge herinneren de palen aan de Duitse terreinwinst na de gasaanval van 22 april 1915. In het IJzergebied ten slotte wordt vooral verwezen naar de IJzerslag in het najaar van 1914. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren deze paaltjes met de tekst "Hier werd de overweldiger tot staan gebracht" een doorn in het oog van de Duitse bezetter. Drie demarcatiepalen zouden voorgoed verdwijnen (in

Diksmuide, 't Wieltje en Pervijze), terwijl de *Tropheenbergade* de gewraakte tekst op de andere gedenktekens liet weggappen. Twee demarcatiepalen, in Oud-Stuivekenskerke en Ramskapelle, konden aan hun aandacht ontsnappen.

De Duitse bezetter liet tijdens de Tweede Wereldoorlog ook zijn oog vallen op enkele andere gedenktekens. Zo werd het Franse gedenkteken nabij Steenstrate (Zuidschote), ter herdenking van de slachtoffers van de Duitse gasaanval van 22 april 1915, te realistisch bevonden en op 8 mei 1941 opgeblazen. Het gedenkteken, door Maxime Real del Sarte, stelde een soldaat voor die, staande voor een kruis, bevangen wordt door het gas en met de beide handen naar de keel grijpt, terwijl twee andere soldaten reeds dodelijk getroffen zijn. Een houten kruis, dat enige tijd na het dynamiteren door omwonenden 's nachts op de plaats van het voormalige gedenkteken geplaatst werd, lieten de Duitsers ongemoeid.

Een initiatief om na de oorlog een gedenkkruis op te richten in het teken van de Frans-Belgisch-Duitse verzoening, resulteerde in het huidige metalen kruis op een rotonde, dat enkel met Franse en Belgische gelden gefinancierd werd. Dit verzoeningskruis werd ingehuldigd op 25 juni 1961. De teksten op de omringende muur verwijzen naar de Belgische en Franse eenheden die tijdens en na de gasaanval het gehucht Steenstrate verdedigden.

Het hoeft geen verwondering te wekken dat het aantal Duitse gedenktekens bijzonder beperkt gebleven is. Een zeldzaam geval, hoogstwaarschijnlijk tijdens de oorlog opgericht ter herdenking van één of meerdere omgekomen kameraden, werd teruggevonden in het Praatbos (Vladslo).

Recente gedenktekens

Tot op de dag van vandaag worden gedenktekens opgericht, gewijd aan de Eerste Wereldoorlog. In de jaren '80 liet de Provincie West-Vlaanderen 25 zogenaamde *naamstenen* oprichten op plaatsen waar nauwelijks iets nog herinnerde aan belangrijke gebeurtenissen of installaties uit de Eerste Wereldoorlog. De stad Ieper richtte de voorbije jaren een reeks gelijkaardige gedenktekentjes op, opgetrokken uit de typische gele baksteen, die in Vlaams verband (*Flemish Bond*) gemetseld zijn (kop en strek).

Het meest spraakmakende voorbeeld van recente makelij is ongetwijfeld het Ierse vredespark met toren in Mesen. *The Island of Ireland Peace Park* wil een nationaal gedenkteken zijn waarbij alle Ieren

▲
The Island of Ireland
Peace Park met de
Round Tower, Mesen
(foto D. Leroy)

herdacht worden die omgekomen zijn tijdens de Eerste Wereldoorlog, en dit zonder rekening te houden met afkomst, religie of militaire eenheid. Een helse opdracht, als men rekening houdt met de moeilijke politieke situatie in Ierland tijdens de voorbije decennia. Uitgangspunt werd de Mijnslag van 7-14 juni 1917, toen de twee belangrijkste Ierse divisies, de katholieke *16th (Irish) Division* en de protestantse *36th (Ulster) Division*, gezworen politieke tegenstanders in eigen land, zij aan zij vochten in de omgeving van Wijtschate. Er werd gezocht naar een typisch Iers symbool, dat geen van beide partijen voor het hoofd mocht stoten. De

► *Round Tower* is gebaseerd op de torens die vermoedelijk in de 10de eeuw werden gebouwd door de Kelten als verdedigingswerk tegen de Vikingen. Heden zouden er nog een 65-tal in Ierland bewaard gebleven zijn. De parementstenen zijn afkomstig van het gesloopte *St. Mary's Hospital* in Mullingar. Dit hospitaal werd gebouwd tijdens de grote hongersnood die het eiland teisterde tussen 1846 en 1849, waarbij minstens één miljoen Ieren door honger en ontbering omgekomen zouden zijn en nog eens een miljoen Ieren zouden geëmigreerd hebben.

Een Duitse mitrailleurspost met trappjes, in Leke. Vanaf de borstwering kon de vijand beloerd en eventueel onder vuur genomen worden
(foto O. Pauwels)

De toren werd voor een groot deel opgetrokken met medewerking van jongeren met zowel katholieke als protestantse achtergrond. De werkzaamheden startten in mei 1998. Op 11 november 1998 werd het vredespark ingehuldigd door de Ierse president McAleese, in aanwezigheid van Queen Elizabeth II, Koning Albert II en tal van prominenten (13).

MILITAIRE VERDEDIGINGSWERKEN

Bunkers en schuilplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog zijn nog vaak onontgonnen terrein, zowel letterlijk als figuurlijk (14). Ze zitten diep verscholen in de bossen, zijn overwoekerd met allerhande klimplanten of bevinden zich in kelders van huizen of in stallen van boerderijen. Sommige steken volledig ondergronds. Geen sinecure dus om ze terug te vinden, en de kans is groot dat ze niet allemaal gelokaliseerd konden worden. Gelukkig staat een groot deel goed zichtbaar in het Vlaamse landschap of leveren omwonenden of 'specialisten' de noodzakelijke informatie in de zoektocht naar deze bakstenen of betonnen overblijfselen.

▼ Achterzijde van een dubbele Belgische mitrailleurspost tegen de huidige spoorweg, in Oostkerke
(foto O. Pauwels)

▲ De restanten van de 'Epernon'-bunker, in Houthulst. Deze bunker werd op 28 november 1917 door Duitsers opgeblazen. Hierbij kwam Adjudant Jean Taymans om het leven. De brokstukken van de opgeblazen bunker werden onaangetroffen gelaten voor het nageslacht en een gedenkplaat herinnert aan zijn dood
(foto O. Pauwels)

Er werden een 580-tal constructies teruggevonden, of beter gezegd, sporen van 580 constructies. Veel constructies raakten (gedeeltelijk) vernield tijdens de oorlog door het artilleriegeweld. Een groot deel draagt evenwel sporen van naoorlogse pogingen om de constructies uit de weg te ruimen. Vaak waren deze pogingen tevergeefs, vooral wegens de wel erg degelijke kwaliteit van de betonwerken. De meest hinderlijke constructies werden na de oorlog opgeblazen of afgebroken. De teruggekeerde boeren wilden hun boerderijen heropbouwen en hun velden bewerken, waarvoor de betonnen constructies plaats moesten ruimen. De brokstukken dienden voor de verharding van wegen of het erf op de boerderij, of granaatrechters werden ermee opgevuld. Het ijzer werd hergebruikt of verkocht.

Een eerste golf van ontmantelingen vond plaats aan het begin van de jaren '20. In 1929 bood de Belgische staat aan iedereen de gelegenheid om beton-

◀ Vier Britse schuilplaatsen tegen de flank van de Lettenberg, Kemmel, ingebouwd. Na de verovering ervan door de Duitsers werd één schuilplaats gebruikt als medische post. Op de gevel van deze constructie is er nog steeds een geschilderd rood kruis te zien (foto D. Leroy)

nen constructies kosteloos te laten opruimen, wat tot 1932 massaal gebeurde. De opruiming gebeurde meestal door gespecialiseerde firma's. In de jaren '50, toen bleek dat er opnieuw geld te verdienen was met oude metalen ten tijde van de Koreaanse Oorlog, zouden nog een tiental constructies ontmanteld worden. Vandaag de dag verdwijnen ze nog steeds, onder de mom van de vooruitgang. Dynamiet of voorhamer worden nu minder als procédé aangewend. Meestal wordt naast de constructie een put gegraven, waarin het bouwsel vervolgens gekanteld wordt.

Gelukkig werden niet alle constructies afgebroken, vaak omdat ze te dicht bij bebouwing stonden en het dynamiteren ervan teveel risico's met zich mee zou brengen voor de omliggende huizen. Sommige bouwwerken werden na de oorlog opnieuw in gebruik genomen, als voorlopige woning, stal of opslagplaats, als water- of beerput. Constructies in bossen of op openbare domeinen werden vaak ongemoeid gelaten.

In het najaar van 1914, toen het front wat gestabiliseerd raakte na de *Slag aan de IJzer* en de *Eerste Slag bij Ieper*, werden schuilplaatsen en bunkertjes opgetrokken met afbraakmaterialen van vernielde gebouwen, met boomstammen, dikke lagen aarde, e.a. Deze primitieve bouwsels werden in de loop van de stellingenoorlog verbeterd of vervangen.

Meer en meer werd ijzer en beton gebruikt, vooral vanwege de steeds zwaarder wordende artilleriebeschietingen. Vanaf 1915 raakte de betonbouw van langsom meer in zwang, vooral bij de Duitsers, die het procédé integreerden in hun defensiesysteem. Stellingen met bunkers werden in de diepte uitgebouwd op goed verdedigbare hoogtes, van waaruit kleine gevechtsgroepen elkaar konden dekken met mitrailleurs. De geallieerden zouden tijdens de Derde Slag bij Ieper (31 juli-10 november 1917) op

▼ Een zogenaamde Moir Pill-box op de vestingen rond Ieper (foto D. Leroy)

► pijnlijke wijze moeten ervaren hoe efficiënt dit Duitse verdedigingssysteem was en begonnen naderhand eveneens aan de uitbouw van defensieve lijnen in de diepte.

Restanten van bakstenen schuilplaatsen langsheen de voormalige spoorwegbedding Nieuwpoort-Diksmuide, die tijdens de oorlog de Belgische eerste lijn vormde (foto O. Pauwels)

Het bouwen van betonnen constructies vergde grote logistieke voorzieningen: de grondstoffen moesten aangevoerd worden, het beton moest ter plaatse aangemaakt worden, de houten bekisting moest ineen getimmerd worden en dergelijke meer, en dit zonder dat de vijand lucht kreeg van deze bouwactiviteiten. Vandaar dat er soms geopteerd werd voor constructies die opgetrokken werden met geprefabriceerde betonstenen, die ter plekke met ijzeren staven verankerd konden worden. De Duitsers gebruikten vaak dergelijke betonstenen in hun 1ste linie. In Wervik hadden ze een pionierspark opgericht, waar deze stenen vervaardigd werden. Dergelijke constructies met betonstenen bleken echter minder bestand tegen zware artilleriebeschietingen. Voorbeelden van dergelijke Duitse constructies, opgetrokken met betonblokken, zijn onder meer terug te vinden op de site *Bayernwald* (Wijtschate). De meeste constructies werden evenwel na de oorlog ontmanteld, omwille van de toen gegeerde ijzeren staven en betonstenen. Ook de Britten keken uit naar prefabconstructies voor de frontzones. Een bekend voorbeeld zijn de twee *Moir-pillboxes* op de vestingen in Ieper. Deze mitrailleursposten, ontworpen door Sir Ernest

▼ Een typische Britse schuilplaats nabij Hell Fire Corner, Ieper. Het dak werd gegoten op golfplaten met een brede golf, zgn. 'olifantenplaten'. De buitenmuren werden gegoten tegen zakjes aarde, waarvan de indrukken in het beton nog steeds te zien zijn (foto D. Leroy)

Moir, konden snel ineengestoken worden. Ze bestonden uit een cirkelvormige betonnen muur, waarop een stalen koepel werd geplaatst waaraan een stalen ring en mitrailleur opgehangen werden die konden ronddraaien. De constructie kon betreden worden via een onderaardse gang en deuropening. Bij Belgische constructies werden vaak langwerpige betonstenen gebruikt, die omwille van hun vorm ook wel eens *nougats* genoemd worden (naar de befaamde langwerpige lekkernij). Ze zijn nog steeds vrij talrijk in het vlakke polderland terug te vinden.

De overgrote meerderheid van de betonnen bunkers en schuilplaatsen die bewaard gebleven zijn, werden evenwel opgetrokken met beton dat ter plekke gegoten werd. Het beton werd gegoten in een houten bekisting, tegen golfplaten of zakjes aarde of rijshout (takkenwerk). IJzer of staal (ijzeren stangen, I-balken, spoorwegrails, staalvlechtwerk) werden na verloop van tijd aangewend om het beton te wapenen. Golfplaten werden vaak aangewend ter ondersteuning van de bedaking of als bekisting van de muren. Geribde muuropervlakten (bij Britse constructies) zijn het gevolg van beton dat tegen golfplaten met een fijne, ondiepe golving gegoten werd. Voor de bedaking gebruik-

ten de Britten meestal golfplaten met brede golfing, die doorgaans bovenaan aan elkaar bevestigd werden met geprofileerde ijzeren balken. Men spreekt van 'olifantenplaten' (*elephant plates*). Dergelijke betonnen constructies vertonen dan ook meestal een halfronde vorm. De Duitsers gebruikten golfplaten met een smalle, diepe golfing. Na de oorlog werden de golfplaten vaak gerecupereerd, zodat enkel de indrukken ervan in het beton terug te vinden zijn.

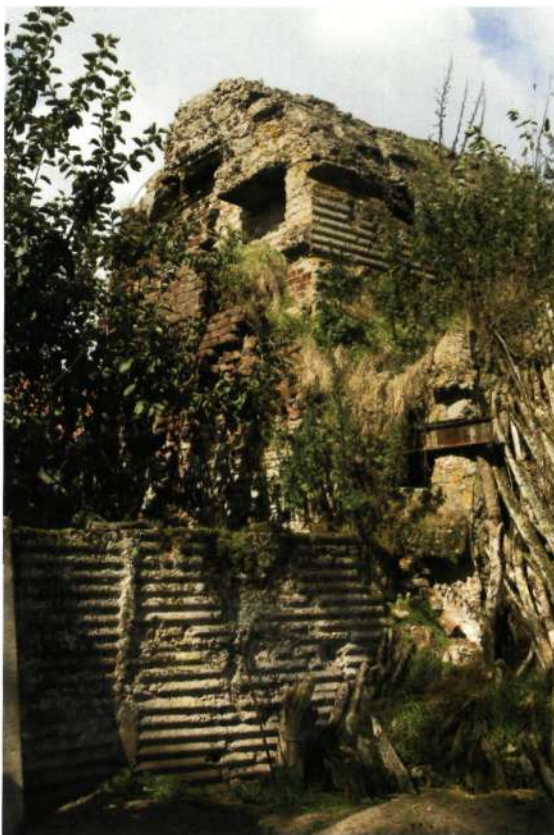
Ook baksteen werd frequent gebruikt voor de bouw van verdedigingswerken. Vooral in het noorden van de Westhoek zijn bakstenen constructies terug te vinden. Het meest indrukwekkende voorbeeld is ongetwijfeld de *Frontzate*, de voormalige Belgische eerste lijn in en achter de voormalige spoorwegbedding Nieuwpoort-Diksmuide. Hier werden sporen van minstens 163 constructies teruggevonden, de meeste in baksteen opgetrokken, op regelmatige afstand van mekaar (15). Voor de – nu verdwenen – bedaking werden verschillende methodes toegepast. Bij sommige constructies zijn duidelijk uitsparingen in het metselwerk aanwezig voor steunbalken (houten balken of stalen profielen), waarop vervolgens platen gelegd konden worden. Of er werden zakjes aarde voor de bedaking gebruikt, die vervolgens bovenaan met mortel afgestreken werden. Alle constructies werden hoogstwaarschijnlijk nog eens extra beschermd door *vaderlanderkes*. Meestal gaat het om bakstenen schuilplaatsen, hoewel ook bakstenen schietpostjes geïdentificeerd werden. Een deels bakstenen, deels betonnen constructie (met geprefabriceerde betonnen balken) langs de *Frontzate* bevat een embleem met een kruis, verwijzend naar de functie als medische post. Verder zijn er ook nog (sporen van) enkele volledig betonnen constructies teruggevonden, aan weerszijden van de spoorwegbedding.

Het stationsgebouw van Ramskapelle, gelegen langs de spoorwegbedding, werd door genietroepen versterkt en uitgebouwd tot een mitrailleurs- en observatiepost. Vanaf de opening op de tweede verdieping hadden waarnemers een uitstekend vergezicht over de onder water gezette IJzervlakte. In de omgeving werden nog bestaande gebouwen omgetoerd tot versterkte observatie- en mitrailleursposten, zoals de schoorsteen van de voormalige steenbakkerij in Ramskapelle, de pastorie van Pervijze en de kerk van Oud-Stuivekenskerke.

Het is niet altijd evident om de functie van een constructie te achterhalen. Onder bunkers verstaat men constructies, die een min of meer actieve rol

▲ Het versterkte station van Ramskapelle, langs de Frontzate (foto O. Pauwels)

◀ Hussar Farm, een Britse observatiepost nabij Kruisalsijde, leper, ingebouwd in bestaande hoevegebouwen. De oorspronkelijke bakstenen van deze hoeve zijn nog steeds te zien (foto D. Leroy)

spelen tijdens het gevecht: als mitrailleurs- of geschutspost, als observatiepost, als commandopost of munitiedepot. Schuilplaatsen daarentegen zijn meestal halfondergrondse of ondergrondse constructies waarin manschappen konden schuilen of waar een medische post ondergebracht werd. De Duitsers spraken van een *Mannschafts Eisenbeton Unterstand* of kortweg *MEBU* voor een onderkomen voor manschappen. De Britten noemden deze Duitse constructies vaak *pillboxes* (pillendozen),

► Een bunkertje aan de Groigne, Oudekapelle. Let op de merkwaardige deuropening met spitse hoefijzerboog en Arabische inscripties (foto O. Pauwels)

omwille van hun lage, rechthoekige vorm. Andere Engelse termen voor schuilplaatsen waren *shelters* of *dug-outs*. De Belgen en Fransen spraken van *abris*.

Heel vaak is het gissen naar de oprichting of mogelijke functies van de constructies. Inscripties kunnen de interpretatie vaak een flink stuk vooruithelpen. Maar ook andere elementen verschaffen meer informatie. Allereerst is de ligging van de constructie van groot belang: een schuilplaats zal meestal diep verscholen liggen (bijvoorbeeld halfondergronds of volledig ondergronds), terwijl een mitrailleurspost of observatiepost hoger gelegen is omwille van een groter 'bereik'. Sowieso waren de meeste constructies aan het oog van de vijand onttrokken door allerhande camouflagetechnieken. Ze werden ingeplant in bestaande gebouwen of werden bedekt met camouflagenetten of een laag aarde; of ze werden opgesmukt tot vermeende huizen, door een valse dakconstructie en misleidende geschilderde vensters en deuren. De locatie van een constructie zou normaliter de 'nationaliteit' van het relict verraden, maar in grote delen van de Ieperboog en Wijtschateboog, waar bijna iedere vierkante meter tijdens de oorlog meermaals van bezetter veranderde, is dit niet steeds evident. Ook in het geallieerde kamp is de nationaliteit van de bouwers niet steeds vanzelfsprekend: in bepaalde sectoren kantonnerden gedurende de lange oorlogsjaren zowel Franse, Britse als Belgische troepen.

Het bunkertje aan de Groigne (Oudekapelle) is op zijn minst een vreemd geval te noemen. De betonnen constructie is zonder twijfel Belgisch, want inscripties verraden de eenheid die het bouwwerk neergezet heeft: "7/A - 3e Bie Ob - 1918". De 3de batterij Houwitzers (105mm) behoorde tot het 7de artillerieregiment, op zijn beurt onderdeel van de Belgische 1ste legerdivisie. Deze legerdivisie was in de sector van Nieuwkapelle aanwezig was tussen 21 december 1917 tot 23 maart 1918 en tussen 17 april 1918 tot 28 juni 1918. In die maanden moet het betonnen gedeelte ontstaan zijn (16). Het bakstenen gedeelte aan de zuidwestkant van de constructie verhuult echter een heel merkwaardig detail: een spitse hoefijzerboog met Arabische inscripties. De vrije vertaling van de tekens zou luiden: "*Er is geen grotere god dan Allah. Als je in Allah gelooft, zal je zegevieren zoals de zege over Tadmoor en Namar*". Dit wijst op een tijdelijke aanwezigheid van Arabische manschappen, die 'als onderdanen' deel uitmaakten van het Franse leger en dus ook in de omgeving van Oudekapelle gekantonneerd werden. In deze constructie werd onder meer een zekeringsdoos teruggevonden achter een ijzeren luik, wat wijst op de aanwezigheid van elektriciteit.

De inrichting en (sporen van) bekleding van een constructie kunnen veelzeggend zijn, zoals (sporen van) de aanwezigheid van binnenbekleding, elektriciteit en telefoon. Een commandopost werd doorgaans 'luxueuzer' ingericht dan een schuilplaats

De Zieglerbunker in Boezinge is vooral merkwaardig omwille van zijn vorm. Vandaar dat hij ook wel eens *Viking Ship* genoemd wordt (foto D. Leroy)

voor manschappen. De achterliggende redenering was dat teveel luxe de manschappen teveel zou verwennen, waardoor ze minder alert en gevechtssklaar zouden zijn. De Duitse legerleiding gaf trouwens de opdracht om voor haar soldaten lage constructies te bouwen, waarin ze niet konden rechtstaan. Een logische inrichting van een bunker of schuilplaats vereist dat de deur- en raamopeningen aan de veilige kant zitten, dus niet aan de kant van het front. Een schiet- of kijkopening daarentegen moet wel aan de frontzijde ingewerkt zijn. Na de verovering van een betonconstructie werd die vaak 'gekeerd', d.w.z. wil zeggen omgebouwd totdat ze opnieuw bruikbaar en veilig was, gezien de richting van het front veranderd was. Zo konden de geallieerden heel wat Duitse schuilplaatsen en bunkers, die in 1915-1916 of 1917 gebouwd waren, tijdens de *Derde Slag bij Ieper* veroveren en mits enkele aanpassingswerken hergebruiken.

Een imposant voorbeeld van een 'gekeerde' Duitse constructie is de zogenaamde *Zieglerbunker*, een mastodont enig in zijn soort, met afmetingen van maar liefst 20,7x 5,8m (17). Door zijn langwerpige vorm met spitsboogvormige uiteinden wordt die wel eens het *Viking Ship* genoemd. Deze constructie werd door het Duitse *Marinekorps* gebouwd onder leiding van de ingenieur Ziegler, in een bosje dat bij de Britten bekend stond als *Wood 16*, bij de Duitsers als *Bataillonswald*. Het gaat om een station van waaruit lichtsignalen gegeven werden naar de

eenheden die verder naar achteren gelegen waren. Dit gebeurde via de grote opening aan de noord-oostzijde, in de vorm van een dakkapel. Voor de constructie werd ondermeer gebruik gemaakt van staal uit opgevorderde Belgische werkplaatsen.

Wood 16 en de *Zieglerbunker* werden in juli 1917 door Fransen veroverd tijdens de *Slag bij Pilckem Ridge*. De 554 (*Dundee*) *Royal Engineers Company* liet aan de voormalige frontzijde van de bunker (zuidwesten), in de dikste muur (die nu de veilige kant geworden was) een opening in deze muur slaan via dynamietstaven. Zodoende konden de geallieerde eenheden deze bunker nu op een veilige manier betreden. Aan de voormalige achterzijde, nu frontzijde, werden alle openingen gedicht en verstevigd.

Ook ondergronds zijn er nog betonnen constructies terug te vinden, zoals *Cryer Farm* nabij de Zandberg (Geluvelde), een plek die destijds door de Britten *Clapham Junction* werd genoemd (18). Het gaat om een in oorsprong Duitse constructie, gelegen op de *Albrecht-Stellung*, tussen de communicatieloopgraven *Geyerweg* (voor de Britten *Jargon Drive*) en de *Meissengasse* (*Jap Avenue*). Vlakbij lag een smalspoorbaan, die aansluiting had met de vooroorlogse tramlijn op de Meenseweg. Vermoedelijk diende de constructie als medische hulppost (*Sanitätsunterstand*). Tijdens de *Derde Slag bij Ieper* transformeerden Duitse eenheden de hulppost tot een moeilijk in te nemen bolwerk. Op 15 septem-

▲ Cryer Farm, een ondergrondse Duitse constructie die na verovering door de Britten 'gekeerd' werd (foto D. Leroy)

ber 1917 kon Lieutenant Cryer met zijn manschappen van het *7th London Regiment* deze vesting innemen. Een Duitse tegenaanval op 16 september mislukte, maar kostte het leven aan Lt. Cryer (vandaar de naam *Cryer Farm*). De geallieerden 'keerden' deze bunker door ondermeer de bestaande Duitse toegangen af te blokken en een nieuwe toegang aan de 'veilige' kant te maken.

ANDERE SPOREN VAN DE OORLOG

Cryer Farm is één van de vele relictten uit de Eerste Wereldoorlog die nog in de ondergrond van de Westhoek steken. Zonder al te diep op het terrein van de archeologen te graven, kan toch kort aangehaald worden wat er zoal onder het aardoppervlak terug te vinden kan zijn (19). Op basis van luchtfoto's, militaire kaarten en ander bronnenmateriaal kunnen archeologen vrij goed voorspellen waar zich nog waardevol ondergronds erfgoed zal bevinden.

Naast ondergrondse bunkers en schuilplaatsen werden op een veel grotere diepte heuse ondergrondse systemen uitgebouwd, met galerijen, kamers, gangen, schachten e.a. die vermoedelijk bijna allemaal nog vrij intact aanwezig zijn. Vooral de Britten legden zich vanaf 1916 toe op de uitbouw van zogenaamde *deep dug-outs* in de Ieperboog en Wijtschateboog. Dit zijn ondergrondse accommodaties voor commandoposten en verblijfplaatsen. Ze werden vooral aangelegd door gespecialiseerde *Tunneling Companies (Royal Engineers)* en waren toegankelijk via trappen of verticale schachten. Bij het uitgraven moest vooral rekening gehouden worden

▲ De Yorkshire Trench & Dugout, Boezinge. Bij opgravingen werden meer dan 155 lichamen gevonden (foto D. Leroy)

met de geologische structuur van de bodem en moest een constante strijd geleverd worden tegen het grondwater. In de *Ypres Salient* werden een 180-tal Britse dug-outsites min of meer gelokaliseerd. Ook de Duitsers bouwden gelijkaardige ondergrondse infrastructuur uit, maar hadden vermoedelijk veel minder systemen dan hun vijand.

In de ondergrond van de Westhoek ging het er bijlange niet vreedzaam aan toe: hier speelde zich jarenlang een dodelijk kat en muisspel af, waarbij talrijke manschappen van beide kampen het leven lieten. Tunnels en galerijen werden heimelijk onder de vijandelijke stellingen gegraven, waarin er vervolgens mijnladingen werden geplaatst die op welbepaalde tijdstippen tot ontploffing gebracht werden. Talrijke mijnkraters in het landschap – nu meestal vredige vijvers geworden – getuigen van de bikkelharde, dodelijke mijnenoorlog in de Ieper-

◀ De Caterpillar, een vredige vijver in een prachtige omgeving. Bijna 700 man van de 204de Duitse divisie zouden hier en op de nabije heuvel Hill 60 het leven verloren hebben op die noodlottige 7 juni 1917 (foto D. Leroy)

◀ Het pokdalige landschap van Hill 60, Zillebeke. Dit oorlogslandschap, gevormd door grote en kleine mijnkraters, granaattrechters en loopgravenstructuren, met her en der nog bunkertjes of schuilplaatsen, werd het graf van honderden Duitse, Franse en Britse mannen (foto D. Leroy)

boog en Wijtschateboog. De mijnwerkers, belast met het uitgraven van de tunnels en galerijen, moesten niet alleen een bijzonder hard labeurwerk verrichten in de smalle tunnels en schachten. Ze stonden eveneens bloot aan talrijke gevaren: instor-

tingen, ondergrondse gevechten, vijandelijke tegenmijnen (*camouflets*) of gas waren een constante bij de werkzaamheden. Ze waren bovendien genoodzaakt om in de grootste stilte te werken, want de vijand luisterde genadeloos mee.

1. - LOMBARTZYDE. - Abri bétonné détruit par l'artillerie
Concrete shelter destroyed by artillery

▲ Barakken naast een vernielde betonnen constructie in Lombardsijde (prentbriefkaart, Provinciale Bibliotheek, Brugge)

De eerste 'volwaardige' ondergrondse mijnen werden in de Ieperboog wellicht door de Duitsers tot ontploffing gebracht eind januari 1915 tussen de weg Menen-Ieper en Sint-Elooi. Hiermee was de aanzet gegeven voor een jarenlange mijnenoorlog, die een 'climax' zou kennen met de Mijnenslag van 7 juni 1917. Toen zouden tussen Hill 60 en *The Birdcage* (ten zuiden van Warneton/Waasten) 19 dieptemijnen tot ontploffing gebracht worden onder de Duitse stellingen. In de daaropvolgende gevechten slaagden Britten, Australiërs en Nieuw-Zeelanders erin de heuvelrug Wijtschate-Mesen te veroveren. Maar de geallieerden maakten geen gebruik van de bres die ontstaan was, en wachtten zoals gepland af tot eind juli om aan hun groots offensief – de Derde Slag bij Ieper – te beginnen.

Hier en daar zijn nog tunnelopeningen zichtbaar of vinden er verzakkingen plaats, het gevolg van dit duister oorlogsverleden. Jaar na jaar stuwt de ondergrond nog heel wat andere sporen van de oorlog naar boven, zoals allerhande oorlogstuig en munitie. De ploegende boer maakt in de Westhoek nog steeds kans om slachtoffer te worden van een niet ontplofte obus uit de oorlog. DOVO, de ontminningsdienst van het leger heeft een afdeling in Poelkapelle die gespecialiseerd is in de ontmanteling van de grote hoeveelheid oorlogsmunitie die nog in de Westhoek naar boven komt. Enkele loopgraven werden gerestaureerd en opengesteld voor het publiek. Soms kunnen loopgraven door erosie plots bloot komen te liggen of kunnen hun structuren nog ontwaard worden in het landschap. Bepaalde weiden en bossen zijn als een maanlandschap gepoet door de talrijke obusputten, die getuigen van zware artilleriebeschietingen. Authentieke oorlogs-

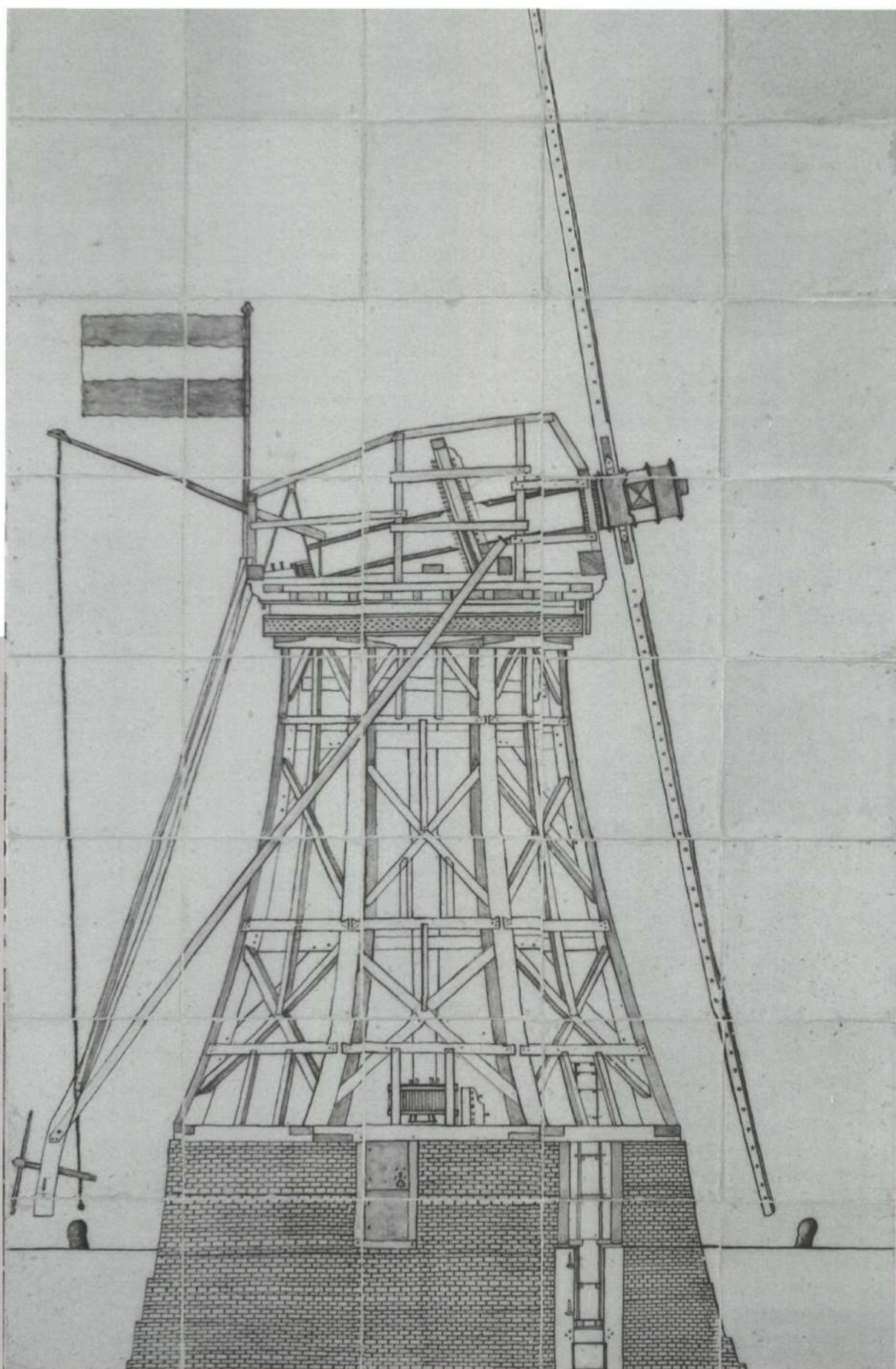
landschappen hebben vooral in bossen nog veel kans om vrij onaangeroerd aangetroffen te worden.

Zowel in het frontgebied als achter het front zijn nog zeldzame restanten te vinden van andere militaire voorzieningen, zoals spoorweginfrastructuur, militaire wegen, waterputten, militaire keukens en barakken. In Vladslo is een Duitse officierenmess bewaard gebleven, met ondermeer een ontspanningsruimte en een *Kino* (cinema). Een befaamde Britse tegenhanger is het *Talbot House* in Poperinge, een "*Every Man's Club*", waar iedere militair op zoek naar wat rust en ontspanning, ongeacht zijn rang, welkom was. Een opschrift als "*Salle de Lecture*" op een hoevegebouw in Reninge getuigt van de pogingen om voor wat ontspanning te zorgen voor de Belgische soldaat, die er op boerderijen of in barakken ingekwartierd werd. Ook andere opschriften, tekeningen of schilderijen in gebouwen die tijdens de oorlog een welbepaalde functie uitoefenden en de oorlog overleefden, getuigen van dit leven achter het front.

De 'verwoeste gewesten' moesten na de oorlog opnieuw opgebouwd worden. Het slagveld moest opgeruimd worden, vooraleer het weer leefbaar kon zijn: lijken ophalen, loopgraven, mijnkraters en granaatrechters opvullen, bunkers en schuilplaatsen ontmantelen, munitie verwijderen, e.a. Dit alles gebeurde door lokale arbeiders, het Britse leger, Chinese werkploegen ("*Tijings*") en Duitse krijgsgevangenen. De teruggekeerde burgers woonden aanvankelijk in bunkers en schuilplaatsen, of zetten een voorlopige woonst ineem met allerhande oorlogsmaterialen. Of ze plaatsten een geprefabriceerde noodwoning, bijvoorbeeld een barak van het *Koning Albert Fonds*, een zogenaamde *Drie Duister* of een *Nissen-hut*. Deze materiële getuigenissen van de wederopbouw zijn bijzonder schaars geworden.

Gevonden oorlogsmateriaal wordt in de Westhoek nog steeds aangewend: *zwijnestaarten*, ooit gebruikt om de zo hatelijke prikkeldraadversperringen aan te leggen, worden nu gebruikt voor de afsluiting van weiden; *olifantenplaten*, ooit gebruikt bij de betonbouw, worden nu aangewend voor schuilplaatsen van dieren; brokstukken van *abris* worden gebruikt bij de bouw van Onze-Lieve-Vrouwekapelletjes en stenen met de namen van Belgische *tranchees* worden als sierstuk ingemetseld in de gevels van huizen.

Nr. 142
Bijlage bij
M&L 26/1
jan.-feb.
2007

Literatuur

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Fritz August Breuhaus

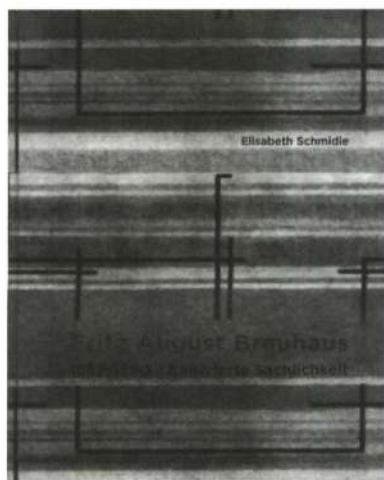
1883-1960 *Kultivierte Sachlichkeit*

Elisabeth Schmidle

Tübingen, Wasmuth Verlag, 2006,

350 p., ISBN 13-978-3-8030-0665-3

Monografie over de Duitse architect Fritz August Breuhaus de Groot (1883-1960), met de nadruk op zijn werk als interieurontwerper en designer. In de jaren twintig en dertig behoorde Breuhaus tot de belangrijkste en meest succesvolle architecten in Duitsland, met een oeuvre dat tot aan zijn dood uitvoerig aan bod kwam in talrijke publicaties. Sindsdien genegeerd en vergeten door de geschiedschrijving, wordt zijn bijdrage tot de 'andere Moderne' pas sinds kort opnieuw bestudeerd. Breuhaus zelf bestempelde zijn werk, dat zich exclusief tot de toplaag van de Duitse samenleving richtte, als '*kultivierte Sachlichkeit*', waarmee hij afstand nam van de Moderne Beweging. Met zijn gematigd modernisme, droeg hij niet alleen bij tot de aanvaarding van het ideeëngoed van de avant-garde in ruimere kring, hij behaalde ook aanzienlijk betere verkoopcijfers dan meer beginselvaste tijdgenoten. Van architect van opulente villa's als het '*Haus eines Kunstfreundes*' voor de

gerenommeerde uitgever Alexander Koch in Darmstadt, evolueerde hij tot interieurontwerper van de meest moderne en extravagante vervoersmiddelen van zijn tijd, zoals de Mitropa-slaapwagon, de oceaanstomer Bremen en de legendarische zeppelin Hindenburg, in een mengeling van luxueuze enscenering en zakelijk functionalisme. Daarnaast ontwierp hij behangpapier, edelsmeedwerk voor WMF en meubels voor Thonet, de Vereinigte Werkstätten in München en de Deutsche Werkstätten in Hellerau, activiteiten die onder het NS-bewind nagenoeg stilvielen. Het boek biedt een grondige en kritische analyse van leven en werk, aangevuld met een volledige oeuvrelijst (zonder de architectuurprojecten) die ook op CD-Rom wordt bijgeleverd.

Crafting a Modern World

The Architecture and Design of Antonin and Noémi Raymond

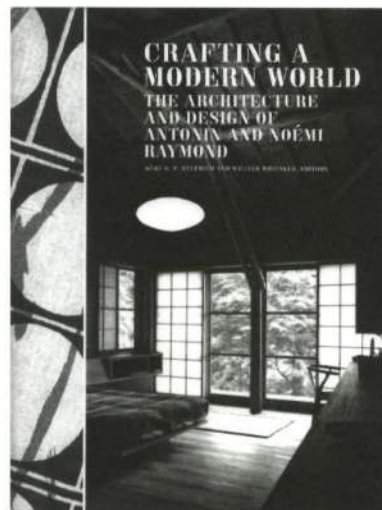
Kurt G.F. Helfrich en William Whitaker (red.)

New York, Princeton Architectural

Press, 2006, 364 p.,

ISBN 978-1-56898-583-1

Fraai vormgegeven monografie over Antonin Raymond (1888-1976) en Noémi Pernessin (1889-1980). Raymond, een van oorsprong Tsjechische architect, emigreerde in 1910 naar de Verenigde Staten, waar hij achtereenvolgens werkte voor Cass Gilbert en Frank Lloyd Wright. Hij huwde in 1914 met de Franse kunstenaar Noémi Pernessin. In 1919 trok het echtpaar naar Japan voor de bouw van het Imperial Hotel in Tokio, waar het – in de ban van de natuur en de traditionele architectuur – zich ook definitief vestigde, met slechts een onderbreking in India en Pennsylvania wegens de Tweede Wereldoorlog. Zij leverden een belangrijke bijdrage tot de introductie van het modernisme in Japan tijdens het interbellum, met talrijke landhuizen, ambassades waaronder de Belgische, en gebouwen als de Golf Club van Tokyo in 'Internationale Stijl'. Gaandeweg en vooral na hun terugkeer in Japan vanaf 1949, wisten zij hun Europese wortels te

vermengen met lokale ambachtelijke tradities, wat voor grotere projecten resulteerde in een betonnen 'brutalisme' met sculpturale vorm zoals het Gunma concertgebouw in Takasaki, en voor de woningen in een organische toepassing van houtbouw, zoals hun eigen woning met atelier in Tokyo en vakantieverblijven in Hayama en Karuizama. Het boek omvat een viertal essays over leven en werk, een portfolio met 26 realisaties, een biografisch register, een oeuvrelijst, een interview van Raymond door Kenzo Tange, en een selectie uit de geschriften en de persoonlijke briefwisseling van het echtpaar.

Eero Saarinen

Shaping the future

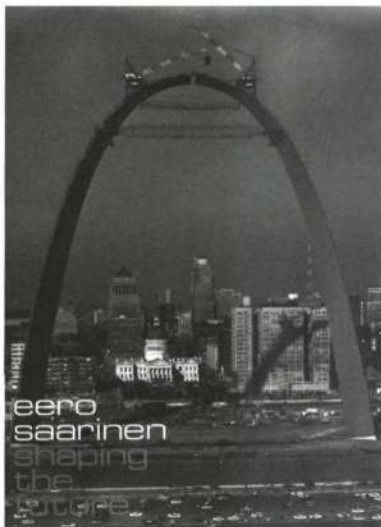
Eeva-Liisa Pelkonen en Donald Albrecht (red.)

New Haven, Yale University Press,

2006, 382 p.,

ISBN 978-0-300-11282-3

Monografie gewijd aan de Amerikaans-Finse architect en designer Eero Saarinen (1910-1961), als catalogus bij een overzichtstentoonstelling die deze zomer ook in Brussel (CIVA) te zien zal zijn. Saarinen geldt als één van de meest spraakmakende naoorlogse modernisten, een meester in sculpturale ruimtelijke vormen en technologische innovatie, die in zijn gebouwen de grenzen tussen architectuur, kunst en landschap, telkens op een geheel eigen manier wist op te lossen. De eerste fase van zijn loopbaan verliep

in nauwe samenwerking met zijn vader Eliel aan de Cranbrook campus in Detroit. Diens overlijden in 1950 betekende het begin van een vroegtijdig afgebroken loopbaan, die in nauwelijks tien jaar tijd een reeks iconen van het naoorlogse Amerika opleverde. Zijn werk werd destijds op handen gedragen door de publieke opinie, maar riep controverse op onder modernisten, en werd tot voor kort door de historiografie van de moderne architectuur miskend. Dit boek poogt het eenzijdige beeld van Saarinen als de 'lifestyle' modernist, de 'corporate' architect of de schepper van nationale symbolen te nuanceren op basis van een hernieuwde studie van zijn sinds kort toegankelijke archief. Het omvat zeven essays die het oeuvre situeren in zijn sociale, intellectuele en artistieke context, enerzijds het netwerk van opdrachtgevers, vrienden, familie, medewerkers en collega's, anderzijds innovaties in materiaalgebruik, vormgeving en theatrale expressie. Hierop volgt een becommentarieerde oeuvrelijst, en een tiental korte bijdragen over de belangrijkste realisaties zoals het hockeystadion van Yale, het auditorium en de kapel van het MIT, de gebouwen van General Motors en IBM, de Saint Louis Gateway Arch en de TWA Terminal, en tot slot een biografische chronologie en een selectie van geschriften.

Wonen in welvaart

Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973

Karina Van Herck en Tom Avermaete (red.)

Rotterdam, Uitgeverij 010, 2006, 288 p., ISBN 978-90-6450-629-1

Catalogus bij de tentoonstelling *Wonen in Welvaart*, gewijd de naoorlogse woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen. Net als elders in Europa waren in België het bouwen van functionele en gezonde woningen voor een breed publiek, de krotopruijing en het verhogen van het wooncomfort van de gehele bevolking speerpunten van de sociaaleconomische politiek van de naoorlogse welvaartsstaat.

Een eigen huis met alle comfort, liefst buiten de stad, werd dankzij een bewuste overheidspolitiek het belangrijkste woonmodel van de opkomende middenklasse. *Wonen in welvaart* belicht architecturale en stedenbouwkundige modellen en strategieën die door de belangrijkste maatschappelijke spelers, de overheid, het middenveld en de vrije markt, als antwoord op het woonvraagstuk werden gegeven. Niet alleen de individuele woning, maar ook satellietsteden, geprefabriceerde woningen, modernistische hoogbouw, experimenten met nieuwe materialen en het moderne 'sociaal meubel' komen in dit uitermate boeiend overzicht op een inzichtelijke en kritische wijze aan bod, geïllustreerd met een rijke selectie archiefmateriaal. Het boek begint met een chrono-

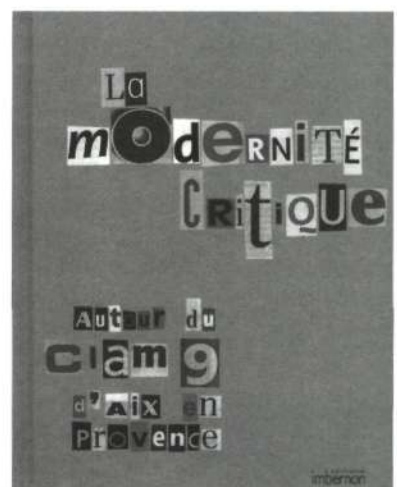
logie van de jaren 1944-1975 en omvat drie essays die respectievelijk het accent leggen op de stedenbouw, de wooncultuur en de architectuurpraktijk, aangevuld met een dubbelinterview dat de situatie in Vlaanderen vergelijkt met Nederland. Elf casussen behandelen de Wet De Taeye, de modelplannen van de nationale bouwmaatschappijen, het Office des Cités Africaines, de woonopvoeding van de Christelijke Arbeidersbeweging en de Boerinnenbond, de krotopruijing, de EGKS-woning, de Modelwijk voor Expo '58, satellietstad Sledderlo, de bevordering van het huishoudelijk comfort, de prefab-bungalow van Danilith-Delmulle en het Habitat-experiment.

La modernité critique

Autour du CIAM 9 d'Aix-en-Provence
Jean-Lucien Bonillo, Claude Massu en Daniel Pinson

Marseille, Editions Imbernon, 2006, 304 p., ISBN 2-9516396-4-3

Bundel bijdragen van een congres (Aix-en-Provence, 2003) gewijd aan het vijftig jaar eerder gehouden 9de CIAM-congres. In de saga van de *Congrès internationaux d'architecture moderne* geldt CIAM 9, dat plaats vond in Aix-en-Provence in 1953, als een mythisch moment van interne crisis, een breuk tussen generaties en een streven tot herbronning, dat onder impuls van Team 10 het einde van CIAM zou inluiden. Het congres bracht een internationaal gezelschap

van zowat 250 deelnemers samen, met de opdracht, als aanvulling op de 'Charte d'Athènes', een 'Charte de l'habitat' te formuleren, die uiteindelijk nooit het licht zou zien. Het universalisme van de pioniers van de Moderne Beweging werd daarbij in vraag gesteld, ten voordele van een regionalistisch perspectief dat rekening hield met culturele diversiteit. Renaat Braem stelde er zijn sociale woonwijk 'Kiel' voor, en herinnerde zich later zowel de verwarde discussies en de obstructie van de jongere garde als het memorabele nachtelijke slotfeest op het dak van de pas voltooide 'Unité d'habitation' in Marseille. Het boek omvat 22 bijdragen rond de betekenis van het congres, de diverse strekkingen in het naoorlogse modernisme, en de rol van Team 10 in het huisvestingsdebat, aangevuld met enkele getuigenissen.

Voor alle reacties:

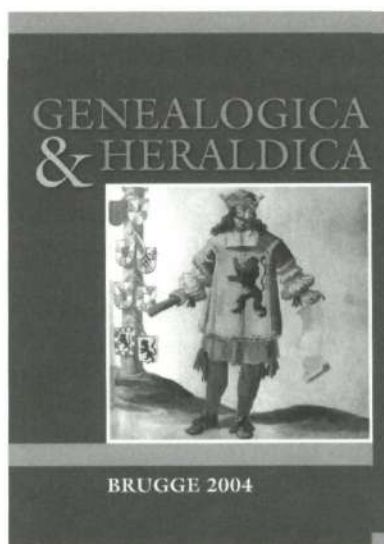
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)

Patrick Van Waterschoot

GENEALOGICA & HERALDICA

In september 2004 organiseerde de Vlaamse Heraldische Raad in Brugge het 26ste Internationaal Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen. Dit tweejaarlijkse congres is de ontmoetingsplaats bij uitstek voor de specialisten terzake uit de gehele wereld. Niet minder dan 166 deelnemers uit 25 verschillende landen waren ingeschreven. Een veelvoud van dit aantal bezocht de tentoonstellingen en workshops en nam deel aan de andere activiteiten.

Eind vorig jaar verschenen de handelingen van dit congres. Het is een zeer verzorgd en rijkelijk van kleurillustraties voorzien boek geworden. Niet alleen de deelnemers aan het congres, maar alle geïnteresseerden kunnen nu de teksten van 42 lezingen raadplegen in deze schitterende publicatie.

De bijna 500 pagina's dikke publicatie werd samengesteld door het organiserende comité en uitgegeven door het Agentschap RO-Vlaanderen - Onroerend Erfgoed. Het is daar te bestellen door overschrijving van € 40 op rekeningnummer 091-2206040-95 met vermelding "Heraldica" (info: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be)

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

MOLENS

Door wind- en waterenergie aangedreven molens zijn niet alleen een schilderachtig aspect van het bouwkundig en industrieel verleden, maar ook een – weliswaar omstreden – belofte voor de toekomst. Nederland met zijn watermolens en windmolens geldt internationaal als het molenland bij uitstek. 2007 is in Nederland uitgeroepen tot het Jaar van de Molens. Een van de belangrijkste manifestaties tijdens dit themajaar is de grote tentoonstelling *Molens*, die voor het eerst een overzicht zal bieden van uitbeelding van de molen in de Nederlandse kunst van de voorbije vier eeuwen.

Het kunsthistorische deel van de tentoonstelling zal achtereenvolgens te zien zijn in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch, het Bredius Museum in Den Haag en het Drents Museum in Assen. In het Noordbrabants Museum zal naast het kunsthistorisch verhaal ook de geschiedenis van de molens in Nederland verteld worden. Aan de hand van objecten en molenmodellen en met behulp van filmbeelden wordt ingegaan op het werken en leven op de molen en wordt stilgestaan bij de toekomst van de windenergie.

Leven van de wind

Er hebben in Nederland vele duizenden molens gestaan. Daarvan zijn er nu nog zo'n 1200 over. Molens waren in het verleden van groot belang. In de Gouden Eeuw waren ze de motor voor de grote economische en culturele ontwikkeling. Met molens konden meren en drassige gebieden worden droog gemaakt en werd vruchtbare landbouwgrond gewonnen. Een moderne onderneming als de Verenigde Oost-Indische Compagnie stimuleerde de scheepsbouw, waardoor de vraag naar hout sterk steeg.

De molens boden uitkomst: hier werden op grote schaal bomen tot planken gezaagd. Maar dat niet alleen, want molens verwerkten ook lompen tot papier, graan tot meel en zaden tot olie. In de 19de eeuw, met de opkomst van energiebronnen zoals kolen en olie, nam het belang van wind- en waterkracht af. Geleidelijk verdwenen ook de molens uit het landschap en uit dorpen en steden. In de 21ste eeuw speelt windkracht echter opnieuw een rol in de energievoorziening en verrijzen in Nederland steeds meer windmolens en windturbines. Het tentoonstellingsgedeelte 'Leven van de Wind' vertelt aan de hand van eeuwenoude modellen, ontwerpen, schilderijen en uiteenlopende gebruiksvoorwerpen en met behulp van moderne technieken de geschiedenis van de Nederlandse molen, vanaf 1407 tot op de dag van vandaag.

Meesters en Molens -

van Rembrandt tot Mondriaan

In de loop der eeuwen zijn tal van kunstenaars geïnspireerd geraakt door wind- en watermolens. Beroemde meesters uit de Gouden Eeuw, onder wie Rembrandt (zelf een zoon van een molenaar), hebben molens geschilderd en getekend. Zij brachten het moderne Nederland van hun tijd in beeld, met

de molen als een cultureel kenmerk. In de tijd van de Romantiek werden molens meer dan ooit gezien als een oer-Hollands fenomeen, als iets om trots op te zijn. In deze jaren van industrialisering en modernisering voorzagen de kunstenaars de teloorgang van oude tradities, van het ambacht van de molenaar en van de molen zelf. In hun schilderijen willen zij dat pittoreske verleden vasthouden.

Molens in Brabant en 's-Hertogenbosch

In Noord-Brabant staan 127 wind- en watermolens, verspreid over de hele provincie. In 's-Hertogenbosch hebben enkele tientallen molens gestaan. Die zijn allemaal verdwenen. Een door de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch samengestelde reconstructie laat in de tentoonstelling zien waar de molens in en rond de stad gestaan hebben.

De tentoonstelling gaat door van 27 januari tot en met 28 mei 2007 in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch.

Marjan Buyle

ISTANBUL, DE STAD EN DE SULTAN

In de Nieuwe Kerk, de op één na oudste kerk (1414) van Amsterdam en overigens een prachtige locatie voor tentoonstellingen, staat een van de meest bijzondere steden ter wereld centraal in een grote tentoonstelling: Istanbul. Een kruispunt van wereldbeschavingen en bakermat van cultuur. De Ottomaanse dynastie drukte een grote stempel op deze bijzondere stad en liet de prachtigste paleizen, moskeeën en verzamelingen na. Bijna 300 schatten van de sultans uit vele musea in Istanbul, waaronder die van het wereldberoemde Topkapi paleis museum, komen deze winter naar de Dam in Amsterdam.

Het bezoek aan de tentoonstelling is een wandeling door het rijke verleden van de Ottomaanse sultans. Te zien zijn onder meer hoogtepunten van de Ottomaanse kunst zoals portretten en kaftans van de sultans, miniaturen en schilderijen van belangrijke momenten uit de geschiedenis, tapijten, geschenken aan de sultan, sieraden, religieuze relikwieën, marmeren tulbanden, mystieke objecten, hoogtepunten uit literatuur en wetenschap, fraaie kalligrafie, keramiek, waterpijpen en muziekinstrumenten. Al deze bijzondere voorwerpen zijn terug te vinden in de wandeling langs ruim tien gebouwen (o.a. de bazaar, koffiehuis, hamam, tekke, moskee en harem) die architectenbureau Kossman & DeJong plaatst in de majestueuze middeleeuwse kerk, gecombineerd met oude en nieuwe filmbeelden en bijzondere Ottomaanse muziekfragmenten.

De stad waaraan de tentoonstelling in De Nieuwe Kerk is gewijd, is misschien niet de oudste stad van de wereld, maar zeker een van de meest spectaculaire, met haar rijke geschiedenis en de prachtige ligging aan de oevers van de Gouden Hoorn, de Zee van Marmara en Bosporus. Hoewel de stad tegenwoordig evenveel inwoners telt als

Gekalligrafeerd tablet voor een klooster, ottomaans, 1842 (© De Nieuwe kerk Amsterdam)

Nederland, begon het ooit als het kleine provinciestedje *Byzantion*, gesticht in 650 voor Christus. Byzantium werd van stad een metropool, nadat keizer Constantijn de Grote het tot hoofdstad van zijn rijk maakte (begin 4de eeuw). Ook gaf hij zijn naam eraan: *Konstantinoupolis*. Sommige van de monumentale gebouwen uit die periode zijn nog altijd te bewonderen, zoals de Hagia Sophia, de grootste kathedraal uit de middeleeuwen gewijd in 563, en later veranderd in de Aya Sofya Moskee. De stad Constantinopel en het Byzantijnse Rijk raakten vanaf de 13de eeuw in verval. Kruistochten, oorlogen, plunderingen: de stad kwam deze rampen niet meer te boven. De handel liep terug, mensen trokken weg en de stad brokkelde langzaam af. In diezelfde eeuw ontstond aan de oostelijke horizon een heel andere dreiging: die van de 'Turken'. Zij waren een van de steppevolkeren uit Centraal-Azië die langzamerhand hun machtssterrein uitbreidden. Met name de dynastie van Osman wist haar macht te vergroten ten koste van de Byzantijnen en de aangrenzende islamitische rijkjes. Aan het eind van de 15de eeuw hadden de Ottomanen het hele Byzantijnse Rijk bezet, met uitzondering van Constantinopel. Op 28 mei 1453 veroverde Mehmed de Veroveraar eindelijk de stad. Constantinopel was gevallen, en werd omgedoopt tot Istanbul (afgeleid

van de Griekse benaming *eis tèn polin* = naar de stad). Hiermee kwam ook een einde aan het Byzantijnse rijk. Istanbul met het beroemde Topkapi paleis als residentie van de sultans werd het nieuwe centrum van het enorme Ottomaanse rijk. Bijna 500 jaar lang zou een van de langdurigste heerschappijen van een dynastie, de Ottomanen, in Istanbul aan de macht blijven.

De opstelling van de tentoonstelling is heel speels opgevat, met stoffen 'tenten' die de verschillende soorten gebouwen suggereren en er een stadswandeling van maken. Voor wie

Tegel, ottomaans, einde 16de eeuw (© De Nieuwe Kerk Amsterdam)

zelf al in Istanbul geweest is en er het Topkapimuseum bezocht, is er niet veel nieuws te beleven, maar voor degenen die dit voorrecht nog niet hadden is het zeker een mooie introductie van een stad en een cultuur. Er staan een aantal heel mooie stukken, al roept de toestand van sommige werken vragen op. Het eerste dat de bezoeker te zien krijgt is een prachtig tegeltableau, maar de bewaringstoestand ervan en de slordige 'restauratie' kan bij vakmensen wel eens ergernis opwekken. Anderzijds zijn sommige meubelstukken uit het Topkapimuseum overgerestaureerd, waarbij in ware 'antiquairstijl' (en dat is in dit geval geen compliment) verlagen en vernissen werden vernieuwd zonder enige bekommernis om authenticiteit. Het verschil met de stukken waar – misschien gelukkig – nog niet aan gewerkt is en die hun originele afwerkingslagen nog bezitten, is groot. Dit zijn maar enkele minpunten van een overigens zeer geslaagde tentoonstelling, waar men niet wordt overdonderd met een te groot aantal objecten en waar veel aandacht is besteed aan de omkadering. In het 'badhuis' bijvoorbeeld loopt een bandje met typische geluiden uit dergelijke instellingen, stromend water inclus.

De tentoonstelling loopt nog tot 15 april 2007 in de Nieuwe Kerk op de Dam in Amsterdam, op enkele minuten loopafstand van het Centraal Station (voor treinuren: www.nmbs.be). Info op 020-6386909 en op www.nieuwekerk.nl. Open elke dag van 10-18 u. en donderdag tot 22 u.

Colloquium

Marcel M. Celis

THE SPLENDOUR OF SCULPTURE IN EUROPEAN CEMETERIES - VERONA, 28-30 SEPTEMBER 2006

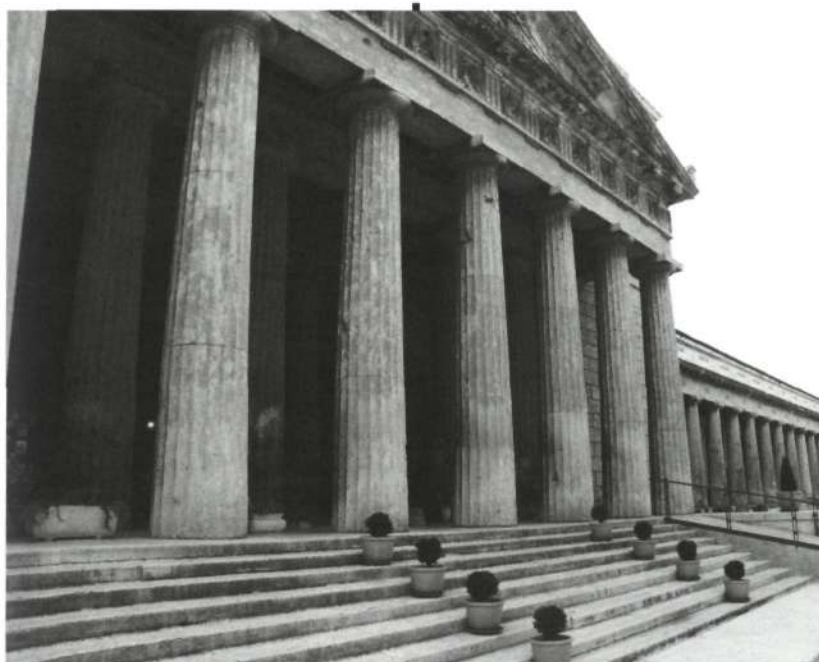
Zoals aangekondigd in München in november 2005, tijdens het internationaal colloquium *Der Bürgerliche Tod* (zie *M&L-Binnenkrant* 24/6, 2005, pp.19-23), opteerden de Italiaanse organisatoren van de ASCE jaarvergadering (*Association of Significant Cemeteries in Europe*) met *The Splendour of Sculpture in European Cemeteries* voor één van de meest tot de verbeelding sprekende aspecten van het funerair erfgoed.

Mede de locatie in Verona, speeltoneel van Shakespeare's bloedstollende *Romeo and Juliet* maar – voor *insiders* – toch minder befaamd omwille van de hitsige Capulets en Montague's dan wel om de historische Scaligeri en hun machtige, met het laddersymbool gemerkte gotische mausolea bij de roomaanse San Maria Antica-kerk, verklaart ongetwijfeld het overweldigend aanbod aan thematische lezingen, ruim 35 in totaal, waarvan de tijdsduur dan ook node drastisch beperkt diende te blijven tot een luttele 15 minuten; limiet die in het bijzonder de sprekers van het gastland overigens geregeld en zonder enige zweem van schroom zondermeer negeerden.

Een monumentale begraafplaats

Geen toevallige locatie nochtans, gezien het bestaan, ten oosten van de hartvormige (!) oude stad, aan de overzijde van de Adige (een nauwelijks verholde verwijzing naar de mythologische Styx) van het *Cimitero Monumentale*, een niet te misprijzen variante op het Genuese *Staglieno* (1844) en het *Cimitero Monumentale* (1863) in Milaan.

De begraafplaats kwam tot stand omstreeks 1828, ruim 20 jaar na Napoleons Edict van Saint Cloud op

23 *prairial an XII* (12 juni 1804), naar het ontwerp van ingenieur Giuseppe Barbieri (Verona 1777-1838). De overwegend neoclassicistisch geïnspireerde, monumentale zuilengaanaderijen op vierkante plattegrond omsluiten een uitgestrekt centraal terrein voor begravingen in volle grond, in viermaal vier perken opgedeeld door kruisende lanen. Ter hoogte van de gaanderijen leiden de hoofdlanen elk naar een architecturaal orgelpunt, de *Pantheons*: een indrukwekkende pro-naos van acht Dorische zuilen waarachter halfcirkelvormige ruimten met – op de hoofd-as – het *Pantheon Ingresso* (de hoofdingang) en het *Pantheon Pii Lacrimis* (de kerk met grafmonument van Giuseppe Barbieri), en – op de dwarsas – het *Pantheon Ingenio Claris* (erebegraafplaats van illustere Veronezen) en *Pantheon Beneficis in patriam* (voor Veronese weldoeners).

Volgens een strikte hiërarchie vond een eerste reeks van 200 mausolea een onderkomen in de omlopende zuilengaanaderijen, een 200 grafmonumenten tegen de stylobaat van de gaanderij en nog eens 200 als eerste rij van de graven in volle grond. Achter deze open zuilengaanaderijen omlopende gesloten gaanderijen herbergen verder de *colombaj*, zes lagen hoge, eenvoudige grafnissen.

De mausolea ter verheerlijking van de dierbare afgestorvenen vormden vanaf 1836, met het vroegste neoclassieke monument Emilei door Innocenzo Fraccaroli, een gedroomde afzetmarkt voor de – in het wat bekrompen, provincialistische Verona – weinig verwendende plaatselijke beeldhouwers. Grazioso Spazzi (1816-1892) en diens zonen Carlo (1854-1936) en Attilio (1859-1915) wisten hun artistiek oeuvre weliswaar nog op te bouwen in de Veneto, daar waar Alessandro Puttinati (1801-1872) diende uit te wijken naar Milaan en Salesio Pegrassi (1812-1879) vooral faam verwierf in Engeland.

De laat 19de-eeuwse funeraire sculptuur wordt bepaald door de werken van de gebroeders Spazzi, Romeo Cristani (1855-1920), Pietro Bordini

(1856-1922) en vooral Ugo Zannoni (1836-1919) die, hoewel overwegend actief in Milaan zijn beste – funeraire – werk afleverde voor de welgestelde Veronese middenklasse.

Met de 20ste eeuw trad ook een jongere generatie beeldhouwers aan, met Francesco Modena (1882-1960), Egidio Girelli (1878-1972), Tullio Montini (1878-na 1949), Ruperto Banterle (1889-1968) en Eugenio Prati (1889-1979), maar tegelijk het nieuwe materiaal – brons – ter aanvulling of vervanging van het traditionele Carrara-marmer.

Behalve door een meer recente uitbreidingszone, een vage afspiegeling van het oorspronkelijk monumentaal concept, wordt de begraafplaats van Verona nog gekenmerkt door een half-cirkelvormige 'buitenbegraving', het onlangs herbestede *cimitero acattolici* (voor 'ongelovigen', te weten protestanten e.a.), en een achterliggende ommuurde park voor de funeraire 'bungalows' van de superrijken.

35 lezingen!

Voor de openingszitting werden de deelnemers aan het colloquium verwelkomd in de aula van AGECE, sponsors van het evenement maar tevens

door het stadsbestuur gelast met de reorganisatie en het beheer van de begraafplaats.

Beweren dat bij een dergelijk hoog aantal sprekers de boodschap telkens bevattelijk en coherent was, laat staan tot het gros van de aanwezigen doordrong, zou onzinnig zijn. De confrontatie met de abstracts bevestigt nochtans de eerste spontane indruk dat de best genietbare sprekers ook inhoudelijk het wat in het ijle peroreren wisten te overstijgen met samenhangende overzichten, chronologische en typologische confrontaties zoniet subtiele maar verhelderende nieuwe inzichten. Een selectie.

Franco Sborgi doceert Hedendaagse Kunstgeschiedenis aan de universiteit van Genua, en richtte er ondermeer het Archief voor hedendaagse Kunst op. Als erkende autoriteit inzake de Ligurische kunst en de Italiaanse funeraire sculptuur in het bijzonder, handelde zijn inleiding op het colloquium zoals verwacht over de onmiskenbare beïnvloeding – door de sculptuur op 19de-eeuwse Italiaanse begraafplaatsen – van het buitenland. Zijn monografie uit 1997 *Staglieno e la scultura funeraria Ligure tra ottocento e novocento* is voor liefhebbers en vorsers dan ook een *must*, evenzeer trouwens als Sandra Berresford's *Italian Memorial Sculpture 1820-1940. A Legacy of Love*, 2004, waarvoor naast James Stevens Curl, Fred S. Light en Francesca Bregoli ook Franco Sborgi een stevige bijdrage leverde met *Companions on the final journey: reflections on the image of the angel in funerary sculpture during the nineteenth and twentieth centuries*.

Wat bezielde de Spanjaard Carlos Reyero om zijn in het Engels aangekondigde lezing *More alive than Dead. Death as a realistic Representation in Spanish Funerary Sculpture (1870-1940)* toch maar in zijn moedertaal te brengen? Noch het publiek noch de tolken waren hierop voorzien, zodat dit blijkens zijn illustraties boeiend materiaal zieloos de mist in ging.

De historicus Christian Charlet, verbonden aan de stedelijke begraaf-

plaatsdiensten van Parijs, zat met *L'évolution de la sculpture dans les cimetières parisiens* daarentegen meteen op de juiste golflengte met een *statement* die als een rode draad doorheen het hele colloquium verder zou worden ontrold: "(...) *il faut néanmoins savoir que cette prolifération de sculptures de toutes sortes (statues en pied, personnages assis ou couchés, gisants, bustes, médaillons, etc.) ouvrees dans des matériaux variés (marbre, pierre, bronze, etc.) est le résultat d'une longue évolution progressive qui s'est déroulée tout au long du XIXème siècle et non le fruit d'une volonté d'introduire l'art de la sculpture dans les cimetières parisiens des la création de ceux-ci, au tout début du XIXème siècle.*"

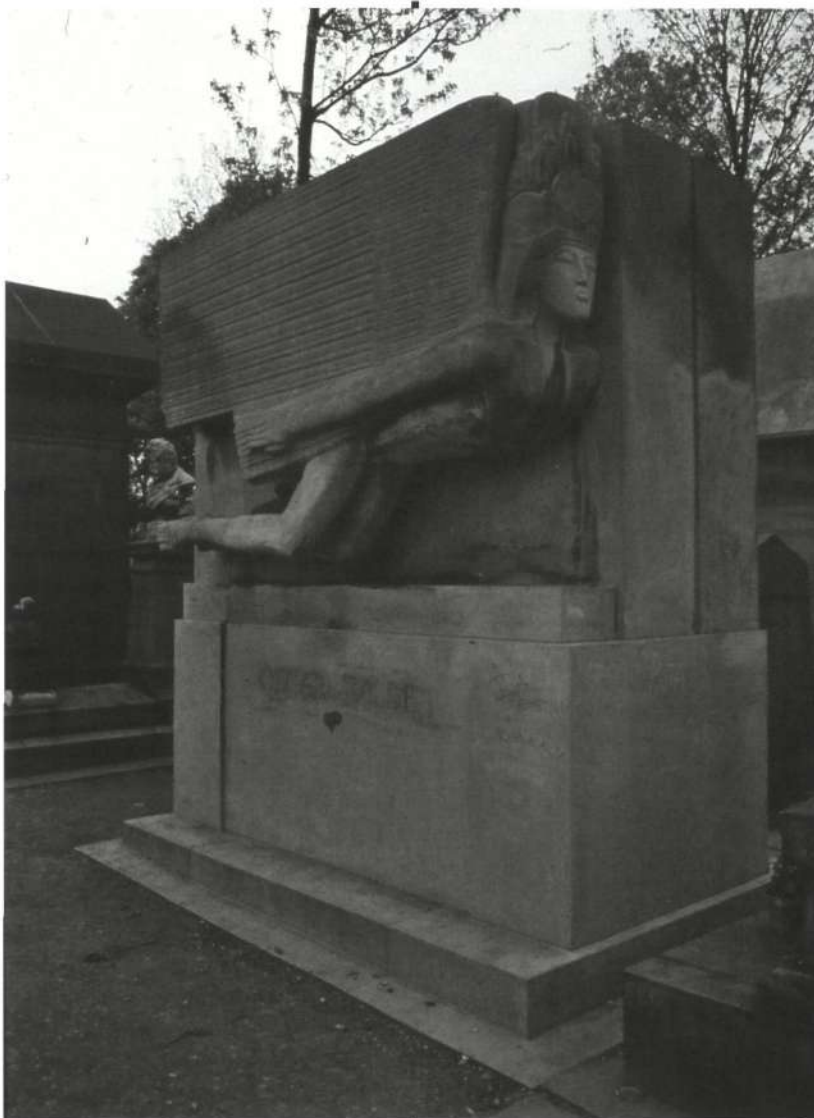
Het vroegst bekende beeldhouwwerk op een Parijse begraafplaats dateert van 1809. Het tooit een monument, op de begraafplaats *Père Lachaise*, ter herdenking van een onderofficier van de troepen van Napoleon I, gesneuveld in 1807 tijdens de campagnes in Oost Pruisen en Polen: "*Il s'agit donc d'un cénotaphe glorifiant le valeureux soldat, par le moyen d'une très longue épitaphe, l'intéressé étant représenté en médaillon dans ses habits militaires: uniforme, casque ... complétés par le sabre et le fusil individualisés, entre lesquels une femme en pleurs exprime sa douleur sur une urne.*"

Samen met het grafmonument voor Alexandre Brongniart (†1813), ontwerper van ondermeer de Beurs van Parijs en de begraafplaats *Père Lachaise*, en het allereerste metalen borstbeeld op het graf van de bronsgieter Ravrio (†1814) blijven dit uitzonderingen tot het einde van het Keizerrijk (1814-1815) en de overbrenging naar *Père Lachaise* in 1817 van de – vermeende – resten van Molière, La Fontaine en Héloïse Et Abélard. Nog hetzelfde jaar realiseert de beeldhouwer Milhomme voor het graf van de welgestelde handelaar Garreau een marmeren pleurante, die model zal staan voor talloze andere. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw vervangt brons geleidelijk aan de marmeren beeldhouwwerken. Waar borstbeelden en medaillons een grote

toename kennen, blijven grote vrijstaande beelden uitzonderlijk, al stimuleert de mode voor grafkapellen ook deze van pleuranten. Met werken van Rude, Etex, David d'Angers, Dalou e.a. worden de drie belangrijkste Parijse begraafplaatsen – Père Lachaise, Montmartre en Montparnasse – terecht beschouwd als openluchtmusea, met als orgelpunt en keerpunt de monumentale 'sfinx' van Jacob Epstein voor het graf van Oscar Wilde (1912).

Roger Bowdler, departemententshoofd van *English Heritage*, adviesraad van de Britse regering inzake erfgoed, bracht in het fraaiste Cambridge Engels (hij doceerde er over *English 17th century funerary monuments and memento mori*) een helder en bescheiden overzicht van de *Funeral sculpture in the United Kingdom from the Victorian Age to 'New Sculpture' and Modernism*.

Spijts zijn statements – "England is famous for its churchyards and melancholy" en "They are the bridge between death and life" – kan hij niet anders dan vaststellen dat funeraire beeldhouwkunst, op enkele pogingen tijdens de 17de eeuw na, overwegend tot stand kwam in kerken: "England's cold and wet climate has never been friendly towards outdoor statuary, so nearly all of the memorials were architectural in character." De overgewaaide nieuwe benadering van de dodenherdenking naar het voorbeeld van het Parijse *Cimetière du Père Lachaise*, maar vooral het groeiende besef vanaf de jaren 1820-1830 dat de uitbating van begraafplaatsen met hun veelheid aan grafmonumenten lucratieve perspectieven bood, leidde tot Victoriaanse experimenten terzake, doch met matig succes: "Carrara marble was imported in huge quantities, but was unsuitable for outdoor statuary; the sheltered cloisters as seen in Genoa's Staglieno Cemetery never became popular in England. Some sculptural monuments were executed in artificial Stone, but their numbers were small." Ook hier bracht einde 19de eeuw het toenemend gebruik van brons enig soelaas: "these memorials represent the apogee of outdoor memorials in England and have never been studied as a group."

Liisa Lindgren doceert kunstgeschiedenis aan de universiteit van Helsinki, met in het bijzonder aandacht voor de 19de- en 20ste-eeuwse Finse beeldhouwkunst.

Vanaf de jaren 1860 was het gebruikelijk dat de academisch geschoolde Finse kunstenaars, *in casu* beeldhouwers, hun opleiding vervolmaakten in Rome of Parijs. Zij kwamen er onveranderlijk in contact met de west- en zuid-Europese funeraire kunst en brachten deze in Finland zelf tot bloei in de jaren 1880-1930: meteen het thema van de lezing.

Voor figuren als Walter Runeberg (1838-1920), Ville Vallgren (1855-1940), Felix Nylund (1878-1940) en Emil Wikström (1864-1942) vormde grafsculptuur overigens een niet onaanzienlijk deel van hun oeuvre. Best bekend zijn, van deze laatste, het

grafmonument voor de familie Serlachius in Mänttä (centraal Finland) en het beeldhouwwerk voor de Kordeli kapel in Rauma (aan de westkust).

Na haar jongste publicatie waren de verwachtingen hooggespannen voor Sandra Berresford's lezing *Metamorphosis and the Maiden in Liberty sculpture*.

Metamorfose in de funeraire beeldhouwkunst benadert zij, vanuit een conceptueel standpunt, als een symbolistisch alternatief voor de traditionele Christelijke iconografie en, vanuit een formeel standpunt, als volkomen in harmonie met de *Stile floreale* uit de jaren 1890-1920.

Het symbolisme had de Vrouw twee tegengestelde rolpatronen toebedeeld: dit van Maagd of Moeder enerzijds en kloppend hart van het gezin; dit van

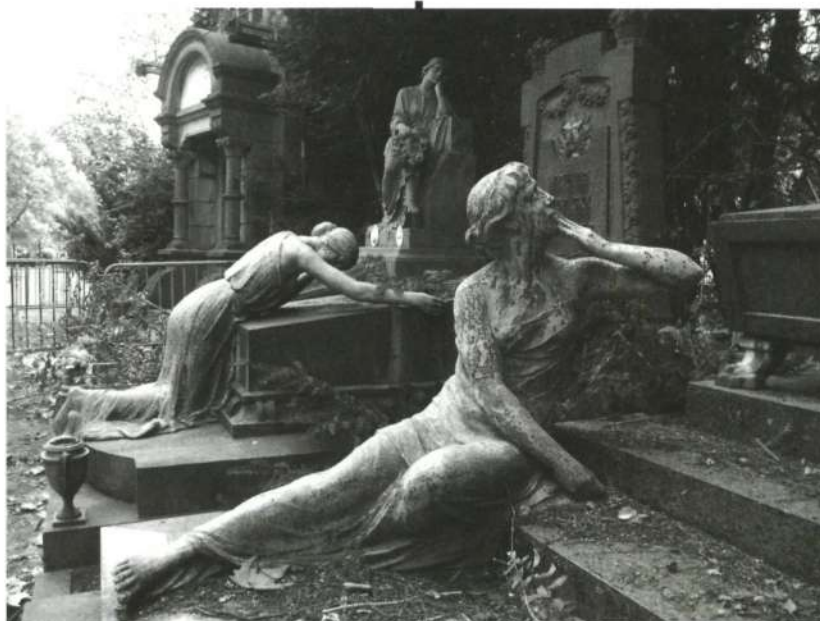
vraatzuchtige *femme fatale* anderszijds. Desondanks leverde grafsculptuur op het thema van de Maagd, vaak ontstaan na het – al dan niet in het kraambed – overlijden van een jonge vrouw, sommige van de meest sensuele en fijnzinnigste staaltjes funerair beeldhouwwerk op.

De lichtvoetige, decoratieve *Liberty* stijl (de Italiaanse art nouveau), "*turning Life into Art and Art into Life*", leek allesbehalve geschikt voor gebruik op begraafplaatsen. In combinatie met het symbolisme kwamen nochtans in noord- en centraal Italië tal van grafmonumenten tot stand die de idee uitspelen van de metamorfose, zoals dit van Leonardo Bistolfi voor Sebastiano Grandis (*Cimitero Urbano*, Borgo San Dalmazzo, 1895), een incarnatie van *The Beauty of Death*, of hoogtepunten als *The Dream of death*, het grafmonument voor Isabella Airoidi Casati door Enrico Butti (1889–1891) op het *Cimitero Monumentale* in Milaan.

Parallel met deze ontwikkeling zou de *Liberty* stijl ook ertoe bijdragen de rol van de beeldhouwer en deze van de ambachtsman te herdefiniëren. Realistische voorstellingen van bloem-motieven ruimden plaats voor fijn gesculpteerde maniëristische bloemenweeldes, een specialiteit van Meester steenhouwers die hiervoor gebruik maakten van de 'viool', een specifiek voor fijnsculptuur ontworpen werktuig. Beeldhouwers zouden zich gestaag meer toeleggen op het 'echte' werk, de grafkapel als een apotheose van het *Gesamtkunstwerk*.

Sala Maffeiana

Voor de volgende zitdagen verhuisde het hele colloquium naar de *Sala Maffeiana*, samen met de voorliggende colonnade het enig overblijvend gedeelte van de *Accademia Filarmónica*. Naar een ontwerp van architect Domenico Curtoni werd het complex opgericht in 1605–1625. Het theater zelf, dat geïnspireerd was op het Andrea Palladio's *Teatro Olimpico* in Vicenza, werd uit geldgebrek weliswaar nooit gerealiseerd. In 1625–1630 werd de *Gran Sala* ingevolge de instorting van het plafond in 1614 ingrijpend aangepast. In 1749 ont-

snapte de zaal, weliswaar met rookschade, ternauwernood aan brand. De colonnade omheen het voorplein van de *Sala Maffeiana* is heden omgevormd tot lapidarium, overwegend met Romeinse graf- en votiefmonumenten.

De tweede zitdag nam een aanvang met het veelbelovende *Funerary Art and Social identities between the XIXth and XXth centuries: Subjects, Biographies, the Virtue of Remembrance*, lezing van Ornella Selvafolta, gewoon hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de universiteit van Milaan, die helaas ongenietbaar en onverstaanbaar *uptempo* werd gebracht. Het zal uitkijken worden naar de beloofde acten van het colloquium.

Zo ook de Provençaalse historicus Régis Bertrand, ondermeer bekend om zijn medewerking aan Michel Vovelle's *La ville des morts, essai sur l'imaginaire urbain contemporain d'après les cimetières provençaux*, Parijs, 1983, wiens zondermeer in het Frans geformuleerde overzicht van de sculptuur op het *Cimetière Saint-Pierre*, in Marseille helaas het anecdotische niet oversteeg.

Zelf mochten wij kort het woord nemen met *The sculptors' workshop Ernest Salu I (1846–1923), II (1885–1980) and III (1909–1987) in Laken (Brussels): centre of memorial sculptures in the Region of Brussels Capital*.

De 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tellen op hun grondgebied inderdaad 10 belangrijke begraafplaatsen, gaande van het oorspronkelijk 13de-eeuwse kerkhof van Laken tot de begraafplaats van Schaarbeek uit 1929.

Op enkele van deze begraafplaatsen valt de aanwezigheid op van een groot aantal volplastische beeldhouwwerken – doorgaans treurende vrouwenfiguren – naast een grote verscheidenheid aan bas-reliëfs. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze beeldhouwwerken in grote mate zijn tot stand gekomen in het atelier van de beeldhouwers Ernest Salu, bij het kerkhof van Laken, en/of het werk zijn van beeldhouwers bij dewelke zij hun

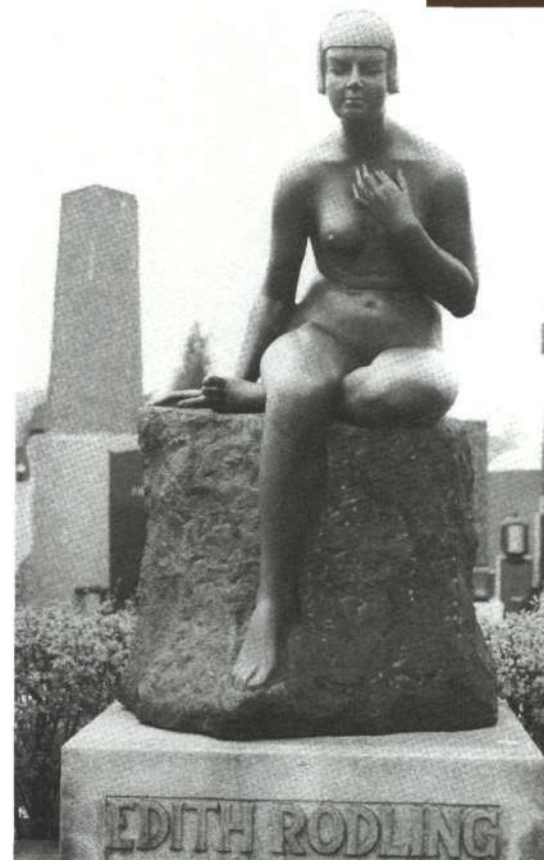
opleiding genoten of die behoorden tot hun Brusselse artistieke vriendenkring. Met figuren als Guillaume Geefs, Jean-Jacques Jacquet, Isidore De Rudder, Juliaan Dillens, Ernest Carrier-Belleuse, Auguste Rodin, Pierre Theunis, Mathieu Desmarez, Sylvain Norga, Charles Bataille e.a., wordt tegelijk een sterk nationalistische gekleurde historische periode overspannen, die aanvangt bij de onafhankelijkheid van België in 1831 en afsluit met het interbellum. Stilistisch brengen de beeldhouwwerken een bloemlezing vanaf het vroeg 19de-eeuwse, in Carramarmer gehouwen neoclassicisme, over het in brons gegoten symbolisme bij het fin-de-siècle, tot het naoorlogse, doorgaans in blauwe hardsteen vormgegeven realisme. Het beeldhouwers- en steenkappersatelier van drie opeenvolgende generaties Salu, waar de tijd bleef stilstaan rond 1960, brengt in vrijwel intact gebleven gebouwen met inboedel en gipsmodellen al deze elementen samen tot een quasi anachronisme.

Oostenrijk was met Tilgner, Hanak, Breitner, Hrdlitschka. *Sculptural highlights from Viennese cemeteries* vertegenwoordigd door de kunsthistoricus Werner Kitlitschka, voormalig *Landes-konservator für die Kulturgüter Nieder-österreichs* en verbonden aan de universiteit van Wenen.

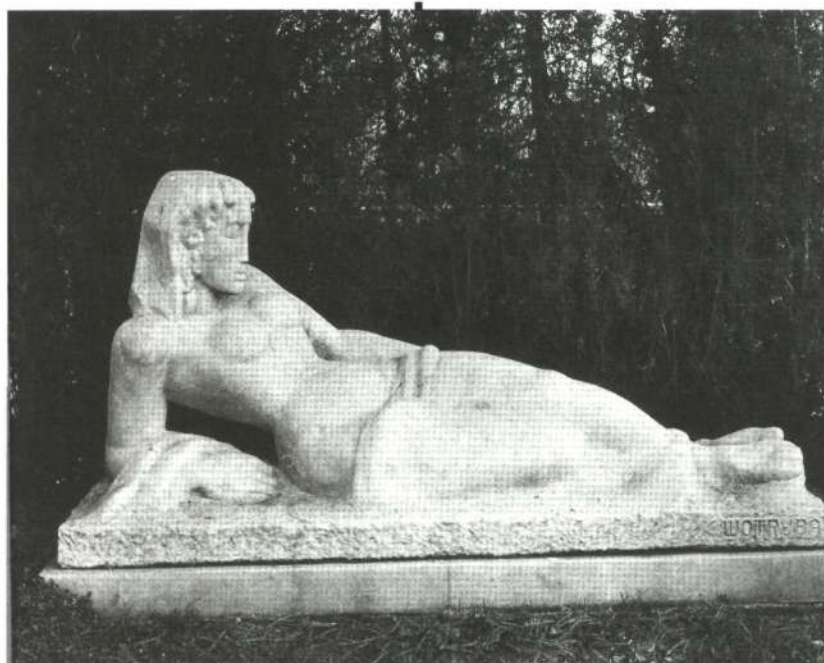
Zijn overzicht van de funeraire beeldhouwkunst schonk in het bijzonder aandacht aan het veranderende materiaalgebruik: kalkzandsteen en 'wetsteen' in de vroege 19de eeuw, zoals op het *St. Marxer Friedhof* (begräafplaats van o.a. W.A. Mozart); marmer vanaf 1820 en aanvankelijk beperkt tot tekstplaten maar vanaf 1850 ook courant toegepast voor massieve grafmonumenten, alsof de aldus tentoon- gespreide luxe in de plaats trad van een tanende religiositeit. De late 19de eeuw en vroege 20ste eeuw spreidden dan weer een voorkeur tentoon voor dure en kleurrijke granietsorten en contrastrijke combinaties – zwarte of donkergrijze grafmonumenten met pleuranten in helder wit Carrara marmer – of suggestieve, uit zwarte steensoorten, donkere metalen beeld-

houwwerken en graflantaarns uit zwartgeschilderd gietijzer opgebouwde mausolea.

Van 1870 tot 1920 streven de grafmonumenten er in toenemende mate naar door hun omvang en kostprijs een duurzaam beeld op te hangen van de sociale status van de gearriveerde, welvarende bourgeoisie. Onder invloed van figuren als Josef Hoffmann en de *Kunstgewerbeschule* zouden de graftekens nog tijdens de Eerste Wereldoorlog een sterke vereenvoudiging ondergaan, tot een verregaande banalisering tijdens het interbellum. Het eenheidsconcept van de begräafplaatsen wordt dan ook niet bepaald door deze monotone, uniforme rijen nietszeggende graftekens, maar wel door de 19de- en vroege 20ste-eeuwse grafmonumenten met hun rijke verscheidenheid aan esthetische ervaringen. Na 1850 winnen voorstellingen van engelen in toenemende mate aan populariteit; onder invloed van de modieuze religieuze *revival* tijdens het bewind van Franz Jozef I, verdringen ze geleidelijk aan de figuur van de doodsgenius uit de classicistische Biedermeiertijd. Kruisen en christusbeelden worden op de Oostenrijkse begräafplaatsen gemeengoed, deze laatste meermaals geïnspireerd op het monumentale christusbeeld van Bertel Thorvaldsen (ca 1820) voor de O.L.Vrouwkerk in Copenhagen. Bijzondere aandacht verdienen de beelden van pleuranten. *"Precisely like the genii in that they did not express any specific religion or philosophy, allegories could be given the shape of lovely women and girls, thus influencing not only the effect of individual graves but of entire cemetery sections. Female allegories and mourning figures sometimes endowed cemeteries with a particularly attractive and perhaps even erotic appeal for male visitors. Mostly male artists produced female figures to adorn graves of other men, perpetuate male attainments and offer objects for male aesthetic consumption. The bodies of women and girls were subjected to an unbridled form of artistic appropriation that has only recently begun to come under critical reflection. In fact, hardly any*

other artistic product mirrors the image of women in the patriarchal society of the 19th and 20th centuries as graphically as the thousands of female statues put up in cemeteries." Hoogtepunten in het genre vormen de bronzen personificatie van de kunstgeschiedenis (*Zentralfriedhof* 1885) door Stefan Schwarz voor Rudolf von Eitelberger, eerste directeur van het *Kunstgewerbemuseum*; de rouwende allegorie van de architectuur (*Zentralfriedhof* 1894) door Johannes Benk voor Karl von Hasenauer, architect van de *Ringstraße*, of de uiterst realistische, slechts 27 jaar oude Edith Rodling von Amman, door de Zweedse beeldhouwster Ida Carolina Thoresen, *"in the form of a nude figure of suggestive sensuality, done in dark, polished primary stone"* (Döbling 1929). In 1933 brengt Fritz Wotruba nog een eigenzinnige, archaïserende interpretatie van het thema, met zijn beeld van opera-zangeres Selma von Halban-Kurz (*Zentralfriedhof*): *"His reclining female figure with closed eyes (...) seems to form part of a new reality that can only be accessed through death."*

Nogal wat sprekers stelden het resultaat voor van hun onderzoek op meer of minder belangrijke Italiaanse begraafplaatsen. Nicoletta Cardano hield het bij de Verano begraafplaats in Rome; Camilla Bertoni behandelde de sculptuur op de begraafplaats van Verona; Emanuela Bagattoni onderzocht de verwevenheid van sculptuur en decoratieve schilderkunst op de Certosa begraafplaats in Bologna; Alfonso Panzetta had het over de begraafplaatsen van Emilia-Romagna; Cirri Graziella stelde de *Porte Sante* begraafplaats in Firenze voor, Christina Huemer het *Cimitero acattolici* in Rome, Laura Dinelli de begraafplaatsen in Livorno, Susanna Zatti deze van Pavia en Leo Lecci, als afsluiter, deze van Genua met *Staglieno as a model for international funerary sculpture*.

Enigszins afwijkend van het thema maar bijzonder boeiend en verhelderend was Guido Zucconi's *Italian memorials to the first World War death*. Een van groothedswaanzin doordrenkt bouwprogramma en de determinerende rol van de kerk in de totstandkoming van deze monumentale, vaak op barre hoogten ingeplante massagraven, konden niet verhinderen dat vele ongebruikt zoniet onafgewerkt bleven. Het uitestrekke complex op de Monte Grappa vormt hiervan hoe dan

ook één van de meest indrukwekkende getuigen.

Niet grensverleggend maar omwille van de *aha Erlebnis* een in dank afgenomen interludium, was Christina Huemer's *Nineteenth- and early twentieth-century sculpture in the non-catholic cemetery in Rome*. Ondermeer bibliothecaris van de *American Academy* in Rome, ging haar aandacht naar één der en mooiste begraafplaatsen in Europa, het mytische *Cemetery of Poets*, waar de *fine fleur* van op Italiaanse bodem overleden "expatriates" een laatste rustplaats vond. Diplomaten, musici, kunstenaars en dichters als William Wetmore Story, Constance Fenimore Woolson of George Perkins Marsh; John Keats (met zijn vriend kunstschilder Joseph Severn) en Percy Bysshe Shelley vanzelfsprekend; maar ook Antonio Gramsci, filosoof en stichter van de Italiaanse communistische partij. Sinds 1738 gelegen in de schaduw van de pyramide van Caius Cestius (1ste eeuw AC), werd deze vrijwel oudste nog actieve begraafplaats van Europa in 2005 opgenomen op de Werelderfgoed wachtlijst van de 100 meest in hun voortbestaan bedreigde sites: "Here is a mixture of tears and smiles, of stones and flowers, of mourning cypresses and radiant sky, wich

gives us the impression of our looking back at death from the brighter side of the Grave." (Henry James, 1873).

LITERATUUR

- BERRESFORD S. e.a., *Italian Memorial Sculpture 1820-1940. A Legacy of Love*, Frances Lincoln publishers, Londen, 2004, 256 pp., 450 ill. (ISBN: 0-7112-2384 X)
- KITLITSCHKA W., *Grabkult & Grabskulptur in Wien und Niederösterreich. Vom Historismus zur Moderne*, Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, St. Pölten-Wien, 1987 (ISBN 3 85326 827 7)
- SBORGI F., *Staglieno e la scultura funeraria Ligure tra ottocento e novocento*, Artema, Turijn, 1997, 472 pp., 587 ill. (ISBN 88 8052-009-1)

RWO

Luc Tack

HET AGENTSCHAP RUIMTELIJKE ORDENING & ONROEREND ERFGOED VLAANDEREN

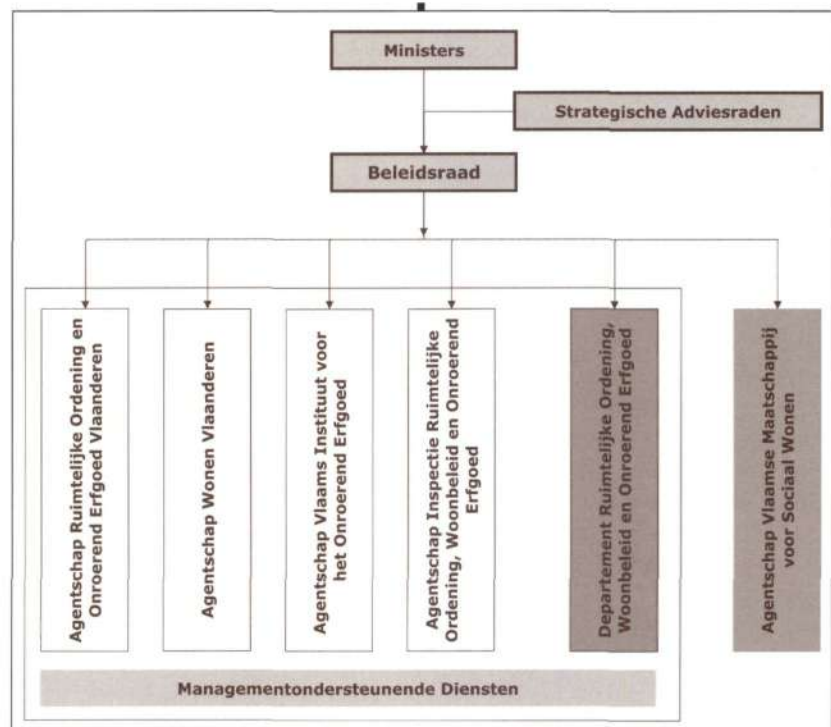
Met het project Beter Bestuurlijk Beleid werd de organisatiestructuur van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap fundamenteel gewijzigd. Waar er vroeger slechts één ministerie bestond, zijn er vandaag dertien. De vroegere zeven departementen werden volledig heringedeeld. Elk Vlaams ministerie vertegenwoordigt vandaag een specifiek beleidsdomein en heeft een minister aan het hoofd.

Op 1 juli 2006 werd het Ministerie van Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed – afgekort tot *RWO* – boven de doopvont gehouden en werd de nieuwe organisatiestructuur van kracht. De voornaamste opdracht voor dit ministerie is de voorbereiding en de uitvoering van het beleid van ruimtelijke ordening, woonbeleid en onroerend erfgoed.

Het Agentschap Ruimtelijke ordening en Onroerend erfgoed Vlaanderen is één van de verzelfstandigde agentschappen binnen het Ministerie RWO. Het is verantwoordelijk voor de uitvoering van het beleid van de minister bevoegd voor ruimtelijke ordening en onroerend erfgoed. De uitvoering van het beleid speelt zich hoofdzakelijk af op het gemeentelijke niveau.

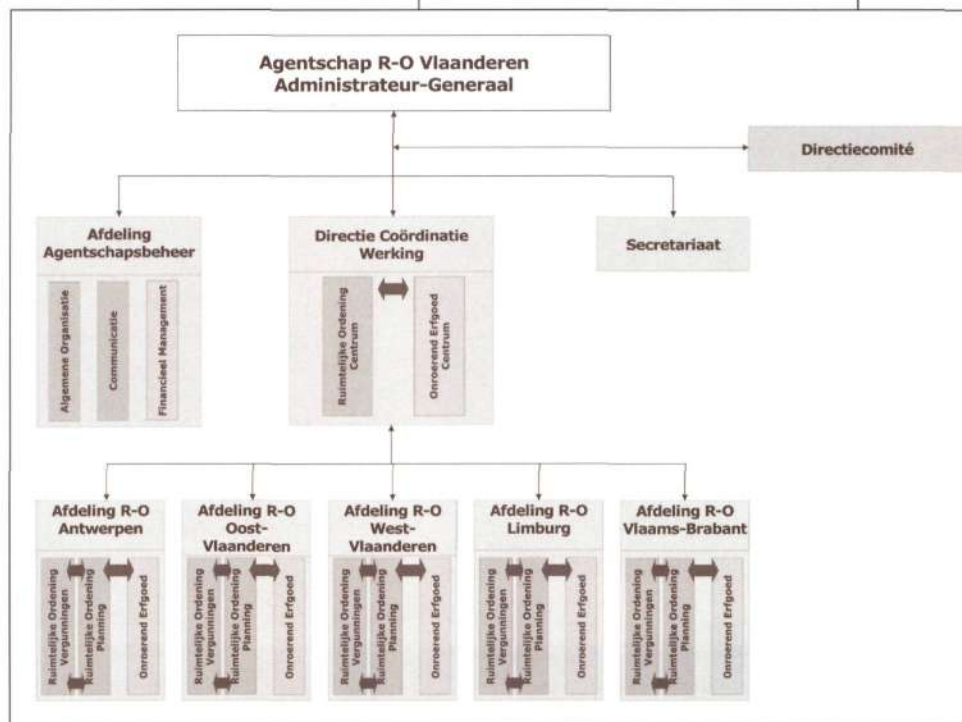
In elke provincie heeft het agentschap een R-O afdeling. Zij is het eerstelijns aanspreekpunt voor informatie, ondersteuning en dienstverlening op het gebied van ruimtelijke ordening en onroerend erfgoed.

De coördinatie tussen de R-O-afdelingen wordt verzekerd door de directie Coördinatie-Werking. Daarnaast is de afdeling Agentschapsbeheer belast met de algemene organisatie, het financiële management en de com-

municatie van het agentschap. Bepaalde taken die betrekking hebben op ruimtelijke ordening en onroerend erfgoed, werden toegewezen aan andere agentschappen. Zo neemt het Agentschap Wonen Vlaanderen de opdrachten rond de woon- en leefomgevingskwaliteit op zich en is het Agentschap Inspectie belast met de handhaving en het naleven van de

vergunningen, premies en subsidies. Het Agentschap Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed is verantwoordelijk voor het onderzoek, het kennisbeheer en de kennisverspreiding inzake onroerend erfgoed evenals voor de ontsluiting ervan. Tot slot worden de opdrachten van provinciaal en gewestelijk niveau uitgevoerd door het Departement RWO.

Het agentschap R-O Vlaanderen neemt het secretariaat waar van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest, een onafhankelijk adviesorgaan dat tot taak heeft de minister van advies te dienen inzake het onroerend erfgoed. De commissie bestaat uit een centrale commissie en provinciale commissies van corresponderende leden. De centrale commissie omvat vijf afdelingen, met name: de afdeling monumenten, stads- en dorpsgezichten, de afdeling landschappen, de afdeling archeologie (de Vlaamse Archeologische Raad), de afdeling varend erfgoed en de afdeling heraldiek (de Vlaamse Heraldische Raad).

Het beleid rond het onroerend erfgoed wordt uitgevoerd door het Agentschap R-O Vlaanderen, Onroerend Erfgoed, vroeger gekend als de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Het onroerend erfgoed omvat de monumenten (met inbegrip van de cultuuroederen) en stads- en dorpsgezichten, het landschappelijk erfgoed, het archeologisch en varend erfgoed en de heraldiek.

Bij de beleidsuitvoering kunnen twee kerntaken onderscheiden worden: 'beschermen' en 'beheren'. Deze kerntaken staan niet los van elkaar, maar vormen samen een continu proces van de zorg voor het onroerend erfgoed in Vlaanderen.

Beschermen

Het behoud van het onroerend erfgoed in Vlaanderen wordt juridisch mogelijk gemaakt door de diverse decreten en besluiten betreffende de bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten, landschappen, archeologisch en varend erfgoed, en betreffende het behoud van erfgoedlandschappen door de aanduiding van ankerplaatsen.

De R-O-afdelingen in de provincie:

- volgen beschermingsaanvragen op;
- ontwikkelen eigen initiatieven tot beschermingsvoorstellen afgestemd op het beleid;

- zorgen voor de inhoudelijke en administratieve voorbereiding, het opmaken en het opvolgen van beschermingsdossiers van monumenten, stads- en dorpsgezichten, landschappen, archeologisch erfgoed en van dossiers voor de aanduiding van ankerplaatsen;
- volgen de vermelde procedures op en voeren ze uit;
- volgen de ruimtelijke uitvoeringsplannen op voor de opname van de ankerplaatsen.

De directie coördinatie-Werking:

- stelt de beschermingscriteria en -doelstellingen op en toetst ze;
- zorgt voor de inhoudelijke en administratieve voorbereiding, het opmaken en het opvolgen van dossiers over de beschermingsprocedures voor vakspecialismen, namelijk het archeologisch, industrieel & varend erfgoed, orgels, beiaarden, funerair erfgoed...;
- bewaakt de eenheid in de aanpak van de beschermingen;
- voert het instrumentarium uit met betrekking tot heraldiek.

Beheren

Voor de Vlaamse Overheid omvat het beheer van het onroerend erfgoed diverse taken die vaak verbonden zijn met andere, aanverwante beleidsdomeinen. Een groot deel bestaat erin inhoudelijke input en ondersteuning te verlenen met betrekking tot de kennis, het behoud en het beheer van al dan niet beschermde onroerend erfgoed. Zij biedt deze dienstverlening aan diverse overheden, partneradministraties, particulieren, (wetenschappelijke) instellingen, verenigingen en commissies aan:

- lokale en regionale overheden (incl. kerkfabrieken...) en particulieren onder meer met betrekking tot gerepertorieerde gegevens;
- partners in de erfgoedzorg zoals Erfgoed Vlaanderen, Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg (VCM) e.a.;
- aanverwante beleidsdomeinen zoals cultuur (Topstukkendecreet, beheer van cultuuroederen, inventarisatie) e.a.;
- openbare nutsbedrijven zoals NMBS, Fluxys, Aquafin...

De R-O-afdelingen in de provincie:

- behandelen de dossiers voor onderhouds- en restauratiepremies van monumenten, de dossiers voor onderhoudspremies in stads- en dorpsgezichten, de dossiers voor archeologie- en landschapspremies en volgen ze inhoudelijk en technisch op. Ook de procedure fiscale aftrek volgen zij op;
- voeren vergunningsprocedures uit voor werkzaamheden die betrekking hebben op monumenten, stads- en dorpsgezichten, landschappen en archeologie in samenwerking met de vakspecialisten van de directie Coördinatie-Werking;
- volgen werkzaamheden op bij monumenten, stads- en dorpsgezichten, landschappen, alsook archeologische opgravingen;
- begeleiden het opstellen en het uitvoeren van landschapsbeheersplannen en van de oprichting en de werking van beheerscommissies;
- adviseren bij stedenbouwkundige vergunningsprocedures;
- adviseren bij ruimtelijke planningsprocessen en bij vergunningen inzake geïnventariseerd bouwkundig erfgoed, landschappelijk waardevol agrarisch gebied, zones met cultuurhistorische en esthetische waarde (CHE-zones) en nog niet aangeduide ankerplaatsen.

De directie Coördinatie-Werking:

- handelt de premiedossiers administratief en financieel af;
- adviseert bij dossiers voor beroep ingediend bij de Bestendige Deputatie en/of de minister;
- volgt de administratieve procedure op voor het opstarten van landschapsbeheersplannen en beheerscommissies;
- is verantwoordelijk voor het oprichten, subsidiëren en begeleiden van Intergemeentelijke Archeologische Diensten (IAD's);
- kent vergunningen toe voor archeologische opgravingen, voor prospecties met ingreep in de bodem en het gebruik van metaaldetectors;
- coördineert de verklaring van een archeologische opgraving tot algemeen nut;

- adviseert onder meer gewestelijke ruimtelijke uitvoeringsplannen, subsidiedossiers in de samenwerkingsovereenkomst Milieu en beheersovereenkomsten met landbouwers;
- neemt het beheer rond heraldiek op zich;
- verzekert de input van vakspecialisaties binnen de dossiers voor industrieel en varend erfgoed, beveiliging, orgels, torenuurwerken, funerair erfgoed...;
- bewaakt de homogene aanpak van de beheersdossiers;
- is bevoegd voor de erkenning van open monumentenverenigingen en monumenten zonder economisch nut (ZEN-monumenten);
- draagt bij aan internationale verbin-

Inventariseren

Het in kaart brengen of inventariseren van onroerend erfgoed is dé basisvereiste voor de kennis, de bescherming, de zorg, de sensibilisering en de integratie ervan in andere beleidsvelden. Deze taak wordt nog maar gedeeltelijk door het agentschap uitgevoerd en verschuift naar het Agentschap Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE).

De R-O-afdelingen in de provincie zijn verantwoordelijk voor:

- het voltooien van de geografische inventaris van het bouwkundig erfgoed;
- het permanent opbouwen van kennis en informatie ter ondersteuning van de actualisering van deze inventaris, de landschapsatlas, de landschapskenmerkenkaart en van de aanvulling van de Centrale Archeologische Inventaris (CAI);
- het ondersteunen van lokale en regionale initiatieven met betrekking tot inventarisatie;
- onderzoek ter ondersteuning van specifieke beschermingsdossiers.

Het Agentschap R-O Vlaanderen wordt sinds 1 augustus 2006 geleid door Gilbert Kolacny – Administrateur-generaal.

Als industrieel bouwkundig ingenieur begint hij zijn loopbaan in 1972 bij het toenmalig Wegenfonds.

In 1985 wordt hij gedetacheerd naar het kabinet van de minister van Openbare Werken, waar hij gedurende drie jaar raadgever is met betrekking tot wegen en waterwegen in Vlaanderen. Na zijn periode als raadgever komt hij in 1988 terecht in het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, meer bepaald op het hoofdbestuur van de administratie Wegen en Werken. Als industrieel ingenieur-directeur neemt hij in 1990 de leiding in handen van de dienst Beheer Wegen in Vlaams-Brabant.

Op 1 januari 1995 wordt Gilbert Kolacny afdelingshoofd van de afdeling Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen in Limburg. Begin 2006 wordt hij door de Vlaamse regering aangeduid als transitieverantwoordelijke van het toekomstige agentschap R-O Vlaanderen.

Agentschap R-O Vlaanderen

Phoenixgebouw - 8^e verd.-

Koning Albert II-laan 19, bus 3

te 1210 Brussel

Tel: 02 553 18 50 - Fax: 02 553 18 45

E-mail:

ro.vlaanderen@rwo.vlaanderen.be

Afdelingen

- Afdeling R-O Antwerpen

- Onroerend erfgoed Antwerpen

Vlaams Administratief Centrum -

Copernicuslaan 1, bus 6 te

2018 Antwerpen

Tel: 03 224 62 17 - Fax: 03 224 62 23

- Afdeling R-O Limburg

- Onroerend erfgoed Limburg

Vlaams Administratief Centrum, Ko-

ningin Astridlaan 50, bus 1

te 3500 Hasselt

Tel: 011 74 22 20 - Fax: 011 74 22 39

- Afdeling R-O Oost-Vlaanderen

- Onroerend erfgoed Oost-Vlaanderen

Gebroeders Van Eyckstraat 4-6

te 9000 Gent

Tel: 09 265 46 18 - Fax: 09 265 46 00

- Afdeling R-O Vlaams-Brabant

- Onroerend erfgoed Vlaams-Brabant

Waaistraat 1 te 3000 Leuven

Tel: 016 21 12 00 - Fax: 016 20 55 26

- Afdeling R-O West-Vlaanderen

- Onroerend erfgoed West-Vlaanderen

Werkhuisstraat 9 te 8000 Brugge

Tel: 050 44 29 55 - Fax: 050 44 28 13

Agentschap Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Phoenix gebouw - 1^e verd.-

Koning Albert II-laan 19, bus 5

te 1210 Brussel

Tel: 02 553 16 50 - Fax: 02 553 16 55

E-mail: [instituutonroerenderfgoed@](mailto:instituutonroerenderfgoed@vlaanderen.be)

[vlaanderen.be](mailto:instituutonroerenderfgoed@vlaanderen.be)

Website: www.vioe.be

Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen

Phoenixgebouw - 8^e verd.-

Koning Albert II-laan 19, bus 3

te 1210 Brussel

Tel: 02 553 18 50 - Fax: 02 553 18 45

E-mail: kcml@vlaanderen.be

M&L citaat

"... Ich will Dich ehren mit dem Denkmal. Alle, die Dich lieb hatten, behalten Dich in ihrem Herzen, weiter wirst Du wirken bei allen, die Dich kannten und Deinen Tod erfuhren. Aber ich will Dich noch anders ehren. Den Tod von Euch jungen Kriegsfreiwilligen will ich in Deiner Gestalt verkörpert ehren.

*In Eisen oder Bronze soll das gegossen werden und Jahrhunderte stehen.
Mein Junge! Auf deinem Denkmall will ich deine Gestalt oben über den Eltern halten.
Du sollst langausgestreckt liegen, die Hände antwortend auf den Ruf zur Hingabe:
"Hier bin ich."*

Die Augen – vielleicht weit offen –, daß du den blauen Himmel über dir siehst und die Wolken und die Vögel. Den Mund lächelnd. Und an der Brust die Nelke, die ich dir gab."

"Ik wil je eren met het gedenkteken. Allen, die je liefhadden, koesteren je in hun hart, je zal blijvend aanwezig zijn bij allen die je kenden en je dood hebben ondergaan. Maar ik wil je nog anders eren. Ook de dood van jonge oorlogsvrijwilligers wil ik eren, belichaamd in je gestalte. Het zal gegoten worden in ijzer of brons en eeuwen standhouden. Mijn jongen! Op je gedenkteken wil ik je gestalte boven de Ouders aanbrengen. Je zal languit gestrekt liggen, de handen gehoorgevend aan de roep tot overgave: "Hier ben ik". De ogen – wellicht wijd open –, zodat je de blauwe lucht boven je ziet en de wolken en de vogels. Je mond glimlachend. En aan je borst de anjers, die ik je schonk."

Uit het dagboek van de beeldhouwster Käthe Kollwitz, 3 december 1914.
in Hans Kollwitz, Käthe Kollwitz, Tageblätter und Briefe, Berlin, 1948.

Peter Kollwitz was 18 jaar oud toen hij zich op 4 augustus 1914 aanbood als oorlogsvrijwilliger.
Op 12 oktober daaropvolgend verliet hij Berlin.
Hij sneuvelde 10 dagen later, op een 20 km ten noorden van Ieper (nvdv).

BELEIDSMATREGELEN

De Westhoek ligt intensief bezaaid met grote en kleine sporen van de Eerste Wereldoorlog. Die sporen dienen als materiële en historische getuigen van een dermate wrede en ingrijpende gebeurtenis gekoesterd te worden. Ze moeten bewaard en geduid worden voor het nageslacht, opdat ook de volgende generaties zouden inzien welk vreselijk drama zich hier heeft afgespeeld. Vaak zijn ze echter, door allerlei factoren, in precare toestanden terechtgekomen. Indien geen adequate maatregelen getroffen worden op korte termijn, zal een deel van dit waardevolle erfgoed geheel verdwijnen.

De relictten zijn geografisch en inhoudelijk zodanig met elkaar verweven dat ze een contextuele aanpak vereisen. Heel vaak zijn ze te herleiden tot geografische en/of inhoudelijke clusters. Bovendien wordt de betekenis van de vele relictten, groot of klein, ontleend aan het feit dat ze in een bepaalde regio met een bepaalde densiteit voorkomen. Ze hebben een rechtstreekse relatie met het omliggende landschap, dat op zijn beurt een authentieke getuige is van de oorlogsgebeurtenissen en drager van heel wat ondergronds erfgoed (de archeologische relictten). Precies omwille van de materiële en immateriële samenhang van haar diverse componenten is het oorlogserfgoed in de Westhoek immers zo waardevol.

Consolidatie, onderhoud en restauratie

Betonnen bunkers en schuilplaatsen kunnen in de meeste gevallen zondermeer ongemoeid gelaten worden. Ze kunnen doorgaans de tand des tijds verder doorstaan, zolang er geen sloophamers of kranen aan te pas komen.

Andere relictten, zoals begraafplaatsen of gedenktekens, vergen dan weer een regelmatige onderhouds-

▲ Een verwaarloosde Duitse bunker, net buiten het domein van de Dodengang, Kaaskerke (foto O. Pauwels)

beurt. Voor de militaire begraafplaatsen wordt dit onderhoud waargenomen door specifieke instanties of wordt het uitbesteed aan private maatschappijen. Zorgwekkender lijkt de toestand van graven van militairen op burgerlijke begraafplaatsen.

Vooraf voor gedenktekens zijn de verantwoordelijken vaak niet zomaar aan te wijzen. Wie is bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de demarcatiepaaltjes die destijds door de *Touring Club de Belgique* werden geplaatst? Of voor de enkele particuliere gedenktekens, die nu door de nabestaanden 'vergeten' geraken? Al nemen heel vaak gemeenten spontaan hun verantwoordelijkheid voor deze gedenktekens op hun grondgebied.

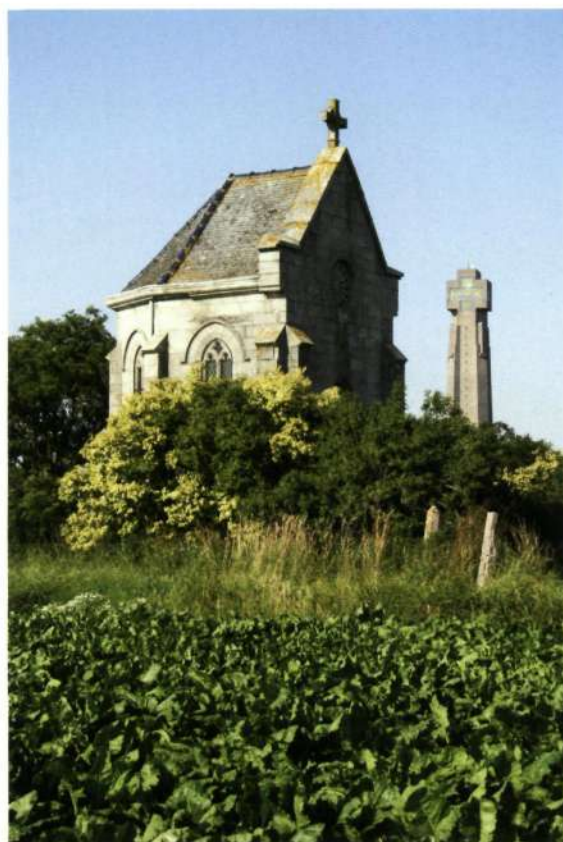
Voor een aantal gedenktekens zijn de verantwoordelijken niet duidelijk, met pijnlijke toestanden als gevolg. Een bedroevend voorbeeld is ongetwijfeld de Vliegenierskapel in Kaaskerke, bij Diksmuide, een privaat gedenkteken, prachtig gelegen in de polders achter de IJzertoren, waar vandalisme en verkrotting de laatste jaren zwaar toegeslagen hebben. Al jaren bestaat er onduidelijkheid over het beheer van deze site.

Sommige relictten vragen om een grondig herstel. Om de restauratie van grootschalige gedenktekens te bekostigen, zullen de verschillende betrokken instanties de handen ineen moeten slaan. Een recent geslaagde restauratie is deze van Den Engel op de Kemmelberg, waarbij fondsen werden bijeengebracht door de Provincie West-Vlaanderen en de Franse overheid.

Bij de bescherming van een relict in uitvoering van het Decreet van 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten, kan restauratie als doelstelling meegenomen worden, zeker indien

▲ Een wegwijzer om wegwijs te geraken in de wirwar van Belgische loopgraven. In de omgeving van Noordschote werden een 15-tal van dergelijke stenen teruggevonden (foto O. Pauwels)

▲ De sterk verwaarloosde Vliegenierskapel van Kaaskerke (foto O. Pauwels)

▼ Zeldzame restanten van een militaire keuken in Lo-Pollinkhove (foto O. Pauwels)

dit gekoppeld wordt aan een eventuele ontsluiting in de toekomst.

Maar ook de andere sporen van de oorlog vragen om de nodige aandacht. Sommige zeldzame restanten van militaire infrastructuur, zoals de gaarkeukenen in Pollinkhove (bij Lo), bevinden zich in een bijzonder hachelijke toestand. De weinige sporen van de wederopbouw vragen om een continu waakzaam oog. Heel delicaat zijn bijvoorbeeld de grafische restanten, zoals tekeningen, teksten en opschriften, die langzaam aan dreigen te vervagen.

Erkenning als Unesco Werelderfgoed

Het uitgangspunt voor het opzetten van het inventarisatieproject was de erkenning van het oorlogserfgoed in de Westhoek als Werelderfgoed. Sinds 2002 is de "*Westhoek. Relicten van de Eerste Wereldoorlog*" opgenomen in de indicatieve lijst van het cultureel en natuurlijk Werelderfgoed (Unesco). Een opname van het oorlogserfgoed op de lijst van de Unesco zou een belangrijke internationale erkenning betekenen, een duidelijk signaal om te streven naar het behoud van deze relictten. De erkenning als Werelderfgoed past bovendien in een globale benadering waarbij belang wordt gehecht aan de (mogelijke) ontsluiting en de draagkracht van de site, de sensibilisatie rond dat erfgoed, de omkadering in een (thematisch) netwerk, enzovoort.

Een dossier voor de erkenning als Werelderfgoed indienen is echter pas mogelijk indien alle beschermingsmogelijkheden op landelijk niveau voldoende gerealiseerd zijn. Bovendien moeten relictten omgeven zijn door een bufferzone, een voorwaarde die niet steeds gemakkelijk te realiseren valt.

Het wordt meer en meer duidelijk dat een eenduidige oplossing voor het behoud en de bescherming van het oorlogserfgoed niet voor de hand ligt. Ondermeer door het hoge aantal relictten en de bepalende contextuele en landschappelijke benadering moet ernaar gestreefd worden om een voor het oorlogserfgoed adequate oplossing te zoeken. Het antwoord zal liggen in een gedifferentieerde aanpak van verschillende mogelijkheden op meerdere beleidsniveaus.

Hannelore Decoodt is historica en was projectmedewerkster Inventarisatie relictten Eerste Wereldoorlog in de Westhoek

▲
De beschermde
begraafplaats
Bedford House
Cemetery, Zillebeke
(foto D. Leroy)

EINDNOTEN

- (1) Het inventarisatieproject werd uitgevoerd door Nele Bogaert (juni 2003–juli 2005) en Hannelore Decoodt (november 2002–augustus 2005). Voor de uitvoering konden de projectmedewerkers rekenen op de hulp van talrijke vrijwilligers, verenigingen en instellingen. Het project werd begeleid door een stuurgroep, waarin vertegenwoordigers zetelden van de Afdeling Monumenten & Landschappen, het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed, de Provincie West-Vlaanderen en het *In Flanders Fields* Museum.
- (2) In dit artikel wordt karig omgesprongen met cijfermateriaal, omdat dit cijfermateriaal verre van eenduidig is en op heel diverse manieren geïnterpreteerd kan worden. De gegevens van het inven-

- tarisatieproject werden ingevoerd in een databank. Zo werden meer dan 1300 'items' in de databank ingevoerd. 1 item kan echter bestaan uit meerdere relictten. De 7 schuilplaatsen van Langhof Farm (Zillebeke) bijvoorbeeld zijn in 1 databankfiche ingevoerd.
- (3) CHIELENS P., *Het frontlandschap in de Westhoek als authentieke getuige* (onuitg. werkdocument), 2004.
 - (4) Ibidem.
 - (5) De werking van 'Oorlog en Vrede in de Westhoek' steunt op 5 pijlers: 'wetenschappelijk onderzoek', 'zorg en ontsluiting van het erfgoed', 'cultuuroeristische valorisatie', 'leren uit de oorlog' en 'bekendmaking van Oorlog en Vrede in de Westhoek'. De coördinatie gebeurt door Aleid Hemeryck, vanuit het streekhuis Etenkasteel. Contact: Aleid.Hemeryck@West-Vlaanderen.be of 051 / 51 93 65.
 - (6) Over de Britse militaire begraafplaatsen en de principes van de Imperial/Commonwealth War Graves Commission werd informatie gehaald uit: MEIRE J., *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003; GIBSON en WARD, *Courage Remembered*, London, 1989; VANDEMAELE S., *Britse oorlogskerkhoven en monumenten voor de gesneuvelden van 1914-1918 in Noord-Frankrijk en West-Vlaanderen* (onuitgeg. lic.verh.), RUGent, 1986; DEBRUYNE T., *Grafstenen. Hun opstelling en uitvoering op en in de nabijheid van Britse militaire begraafplaatsen*, in *Shrapnel*, november 1992.
 - (7) Informatie m.b.t. de Duitse militaire begraafplaatsen kan o.m. teruggevonden worden in KAMMERER W., *Deutsche Kriegsgräberstätten im Westen und Afrika, Asien, Nord- und Südamerika, Australien. Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. Arbeit für den Frieden*, Kassel, 2001 of op de website www.volksbund.de. Zie eveneens MISSINE R. en VERBEKE R., *De Duitse militaire begraafplaats in Langemark* op www.digilife.be/teleducatie/vbssj/omd98/omd16.htm of CELIS M., *Zonnebeke (Passendale), Tyne Cot New British Cemetery, Langemark, Duitse militaire begraafplaats. Cries and Whispers*, in BUYLE M. e.a., *De beeldtaal van symbolen (M&L Cahier, nr. 10)*, Brussel, 2002.
 - (8) Zie DE WEVER B., *Lijken als zaden in 't zand. De Langemarkmythe van de Eerste tot de Tweede Wereldoorlog*, in CHIELENS P. e.a., *Deadlines. Oorlog, media en propaganda in de 20de eeuw*, Gent-Amsterdam, 2002.
 - (9) Over de Franse militaire begraafplaatsen is nog maar weinig geschreven. De hier neergeschreven informatie werd o.m. verstrekt door Philip Geldhof en Roger Verbeke. Zie ook MEIRE J., *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003.
 - (10) De meeste informatie m.b.t. Belgische militaire begraafplaatsen is afkomstig van notities van Roger Verbeke. Zie o.m. VERBEKE R., *De Belgische grafsteen*, in *VIFF-flash*, nr. 10 (maart-april-mei 2004). Zie eveneens BOSTYN F. en DENDOOVEN D., *De Westhoek en het Stenen Erfgoed van de Eerste Wereldoorlog in Open Monumentendag. 14 september 2003. Steen in de zuidelijke Westhoek*. Brochure uitgegeven door het Samenwerkingsverband zuidelijke Westhoek, 2003.
 - (11) De namen van de Britse vermisten van vóór 16 augustus 1917 werden op de Menenpoort gebeiteld, die van na 16 augustus 1917 worden herdacht op de gedenkmuur op *Tyne Cot Cemetery*. Voor de Nieuw-Zeelanders en Newfoundlanders werden afzonderlijke gedenktekens opgericht op *Buttes New British Cemetery*, *Messines Ridge British Cemetery* en eveneens op *Tyne Cot Cemetery*. Iets meer ten zuiden, net over de taalgrens, ligt het *Memorial van Ploegsteert*. In het noorden van de Westhoek tenslotte worden een 550-tal Britten herdacht op een kleiner gedenkteken in Nieuwpoort.
 - (12) Veel informatie inzake oorlogsgedenktekens is terug te vinden bij JACOBS M., *Zij, die vielen als helden... Inventaris van de oorlogsgedenktekens van de twee wereldoorlogen in West-Vlaanderen*, Brugge, 1995 (deel 1) en 1996 (deel 2) en MEIRE J., *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003.
 - (13) Er werd een brochure uitgegeven inzake het Ierse Vredespark: *Het Ierse Vredespark. The Island of Ireland Peace Park. Mesen/Messines*, Mesen, 1999. Zie ook: UREEL E., *Over een Ierse toren en Ierse kruisen. Een "Round Tower" en "High Crosses" in de Ieperboog*, in *Gidsenkroniek Westland*, 2002/5.
 - (14) Meer informatie over bunkers of schuilplaatsen is terug te vinden bij OLDHAM P., *Pill-boxes on the Western Front. A guide to the design, construction and use of concrete pill boxes 1914-1918*. London, 1995. Zie eveneens VERBEKE R., *Betonnen schuilplaatsen en bunkers* op www.digilife.be/teleducatie/vbssj/omd99/Roger%20V%20Verbeke/versterkingen.htm. BOSTYN F. en DENDOOVEN D., *De Westhoek en het Stenen Erfgoed van de Eerste Wereldoorlog in Open Monumentendag. 14 september 2003. Steen in de zuidelijke Westhoek*. Brochure uitgegeven door het Samenwerkingsverband zuidelijke Westhoek, 2003.
 - (15) Informatie inzake de spoorwegbedding Nieuwpoort-Diksmuide is voor een bescheiden deel afkomstig van eigen bevindingen, en grotendeels afkomstig van de bevindingen van W. Hulstaert (VIOE), die in opdracht van de VLM onderzoek uitvoerde naar de restanten van de spoorwegbedding Nieuwpoort-Diksmuide.
 - (16) Deze bevindingen zijn gebaseerd op onderzoek van Roger Verbeke en van Willem Hulstaert, in opdracht van de VLM. Piet Chielens wijdde er eveneens over uit in DE ROO N. e.a., *De verbeelding van de Westhoek*, Tielt, 2000. De ontcijfering van de Arabische tekens gebeurde door een hoogleraar op de universiteit van Dubai.
 - (17) Zie SERCU A., *De Ziegler-bunker: ons Boezingse paradepaard*, in *Boezingenaar*, 2005, nr. 2.
 - (18) *Cryer Farm* werd opgegraven door ABAF (*Association for Battlefield Archaeology in Flanders*). Zie VANCOILLIE J., *Halfweg Menin Road en Ypernstrasse. Gheluvelt 1914-1918 (Association for Battlefield Archaeology in Flanders. Studies 3)*, Voormezele, 2002.
 - (19) Wat recente uitgaven betreft inzake ondergrondse systemen en ondergrondse oorlogsvoering, zie o.m. BARTON P., DOYLE P. en VANDEWALLE J., *Beneath Flanders Fields. Tunnels en mijnen 1914-18*, Zonnebeke, 2005. Er werd eveneens informatie gehaald uit BOSTYN F., *De vergeten oorlog onder de Salient. Bijdrage tot de geschiedenis van de Tunnelling Companies in Vlaanderen (1915-1918)* (onuitg. lic.verh.), KULeuven, 1998. Ook de bijdragen over de *Yorkshire Trench & Dugout*, opgegraven door de Diggers werden geraadpleegd (terug te vinden via www.wol.be).

*Marc Dewilde, Mathieu de Meyer
en Nicholas J. Saunders*

ARCHEOLOGIE VAN DE "GROOTE OORLOG". DE VLAAMSE SITUATIE

◀ Zonnebeke,
Augustijnenabdij.
Bij verder on-
derzoek bleek de
houten constructie
een trap te zijn.
Rechts is de eerste
trede al zichtbaar

Tot voor kort waren enkel amateur-archeologen en verzamelaars van oorlogsmemorabilia geïnteresseerd in de archeologie van WO I in Vlaanderen. Dit als archeologie bestempelen doet evenwel heel wat van hun activiteiten teveel eer aan. De onderzochte vindplaatsen waren in veel gevallen immers noch opgegraven, noch geïnterpreteerd volgens de geldende archeologische methodologie.

Eigenlijk vloeiden deze activiteiten voort uit een lange traditie van opruiming en nivellering van de slagvelden na 1918. Daarbij werd het

terrein weer omgezet tot vruchtbaar akkerland, werd metaal verzameld om te verkopen of om er oorlogssouvenirs van te maken.

De naoorlogse economie van de leperse regio was in belangrijke mate afhankelijk van het slagveldtoerisme. Zo kochten veel pelgrims en bezoekers meestal ook herinneringen aan hun bezoek.

De oorsprong van de archeologie van de "Groote Oorlog" is dus onlosmakelijk verbonden met opruiming, toerisme en herinnering en is dat tot op heden gebleven.

DE VOORGESCHIEDENIS

Professionele archeologische betrokkenheid bij WO I kwam vóór 2002 maar sporadisch voor. Onderzoek van prehistorische, Gallo-Romeinse en middeleeuwse vindplaatsen sloopte alle energie, middelen en personeel op. Er werden helemaal geen aanstalten gemaakt om de uiteengereten resten van een oorlog, die nog geen eeuw oud was, te gaan onderzoeken; enkele uitzonderingen niet te na gesproken.

Bij de opgravingen van de Augustijnenabdij van Zonnebeke door het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) werd in 1989 een ondergronds soldatenverblijf (*dug-out*) ontdekt en verkend (1). Zonnebeke bevindt zich in het hart van de *Ypres Salient*, de slagvelden in een wijde boog rond Ieper. De verblijfplaats was 6 m diep aangelegd, onder de kerk, die volledig in puin lag, zoals luchtfoto's uit 1917 aangeven.

Bij de archeologische begeleiding van de infrastructuurwerken voor de uitbreiding van het Ieperse industrieterrein werden naast IJzertijd- en Romeinse sporen ook de resten geborgen van een dertigtal gesneuvelden uit WO I. Ook de loopgraven, aansluitend op een al vroeger gekende ondergrondse schuilplaats, werden uitvoerig gedocumenteerd (2). Het IAP was hier actief van midden 1998 tot midden 1999.

Op verzoek van de gemeente Zonnebeke werd een andere *dug-out*, bekend als de *Bremen Redoubt*, in 1999 gefotografeerd en ingetekend door het IAP.

Het zag er immers naar uit dat de structuur geen lang leven meer beschoren was.

In 2000 werd een gedeelte van de Belgische schuilplaatsen langs de spoorwegbedding Diksmuide-Nieuwpoort nauwgezet in kaart gebracht. Het graven van een gracht had ze aan het licht gebracht en gedeeltelijk verwoest (3).

Veralgemeend kan gesteld worden dat alle andere opgravingen van WO I sites niet door professionele archeologen werd uitgevoerd (4). Wel werd F. Wyffels voor het IAP nog enkele keren ter hulp geroepen door de *Diggers*, een lokale amateurvereniging, om ondergrondse schuilplaatsen op te meten.

De situatie veranderde drastisch in 2002. Archeologie van de "*Groote Oorlog*" werd toen opgenomen in het algemene takenpakket van het IAP en werd een normale archeologische activiteit in West-Vlaanderen. Toenmalig minister P. Van Grembergen droeg op 6 februari 2002 het IAP immers op om archeologisch onderzoek te doen op de geplande uitbreiding van de A 19 doorheen de *Ypres Salient*. Hij wilde een evaluatie van de mogelijke impact van wegenbouwactiviteiten op het WO I erfgoed (5). De consequenties voor de beoefening van de archeologie in Vlaanderen zijn niet te onderschatten.

Een jaar later, in november 2003, kondigde de minister nog de oprichting aan van een cel WO I archeologie binnen het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), de opvolger van het IAP. Het lopend onderzoek op het geplande A 19-traject zat hier uiteraard voor veel tussen. Dit initiatief werd gesteund door de Vlaamse universitei-

► Boezinge, Industrie III. Vanuit een loopgraaf verschaft een trap toegang tot een ondergrondse schuilplaats

► Zonnebeke, Bremen Redoubt. Houten geraamte van de ondergrondse slaapplek (3 x 2 soldaten naast mekaar)

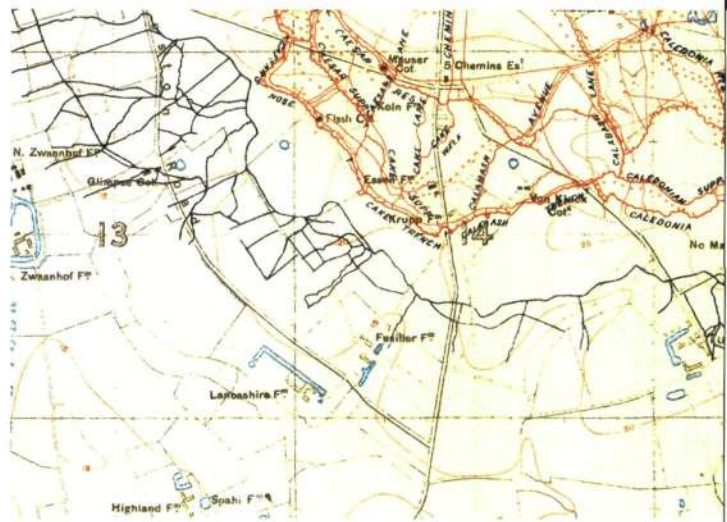

ten, de Dienst voor Opruiming en Vernietiging van Oorlogstuigen (DOVO) en een brede waaier van internationale specialisten en instellingen (6). Later werd ook nog de *Association for World War Archaeology* (AWA) opgericht, die dit soort onderzoek wil promoten en bekend maken (7).

Na 85 jaar ad hoc onderzoek en ingrepen door amateurs was in de tijdspanne van iets meer dan een jaar een professionele WO I archeologie geboren, die werd uitgevoerd binnen het bestaande juridisch kader en volgens de regels van de archeologische kunst. Ondertussen was de discussie over de wenselijkheid en de betekenis van WO I archeologie volop aan de gang. Allerlei aspecten van deze vorm van archeologie kwamen in een breder perspectief uitgebreid aan bod.

Is archeologisch onderzoek *überhaupt* nodig, gezien er een overvloed aan documentatie – loopgravenkaarten, luchtfoto's, brieven, memoires, regimentsboeken – beschikbaar is?

Maakt het WO I erfgoed echt deel uit van het Vlaams archeologisch erfgoed? Zijn "*Groote Oorlog*" resten oud genoeg om archeologisch belangrijk en waardevol genoemd te worden? Moet het WO I bodemarchief gelijkwaardig beschouwd worden aan dat van andere periodes? Is het aangewezen een

▲ Britse loopgravenkaart. Van Caesar's Nose tot Cross Roads. De Duitse linies (rood) zijn gedetailleerder weergegeven dan de eigen loopgraven

inventaris te maken van het volledige WO I erfgoed en geselecteerde sites te beschermen, zoals dat gebeurt voor oudere periodes? Kunnen veldkarteringen betrouwbare informatie aanleveren over 'ondergrondse' vindplaatsen? In welke mate kan de sociale impact van WO I archeologie bijdragen tot het aanvaardbaar maken van archeologie in het algemeen in Vlaanderen?

◀ Mozaïek van luchtfoto's in een Geografisch Informatiesysteem. We zien hetzelfde gebied Caesar's Nose-Cross Roads. De loopgraven tekenen zich veel gedetailleerder af (situatie juli 1917) (luchtfoto's: copyright in Flanders Fields documentatiecentrum / onderlaag: copyright GIS Vlaanderen)

De belangrijkste frontlijnen in West-Vlaanderen (schematisch): de Ieperboog, de Mesenboog, het IJzerfront, de kustverdediging en de Hollandstelling (Hollandlinie)

INVENTARIS VAN ARCHEOLOGISCHE SITES UIT DE EERSTE WERELDOORLOG

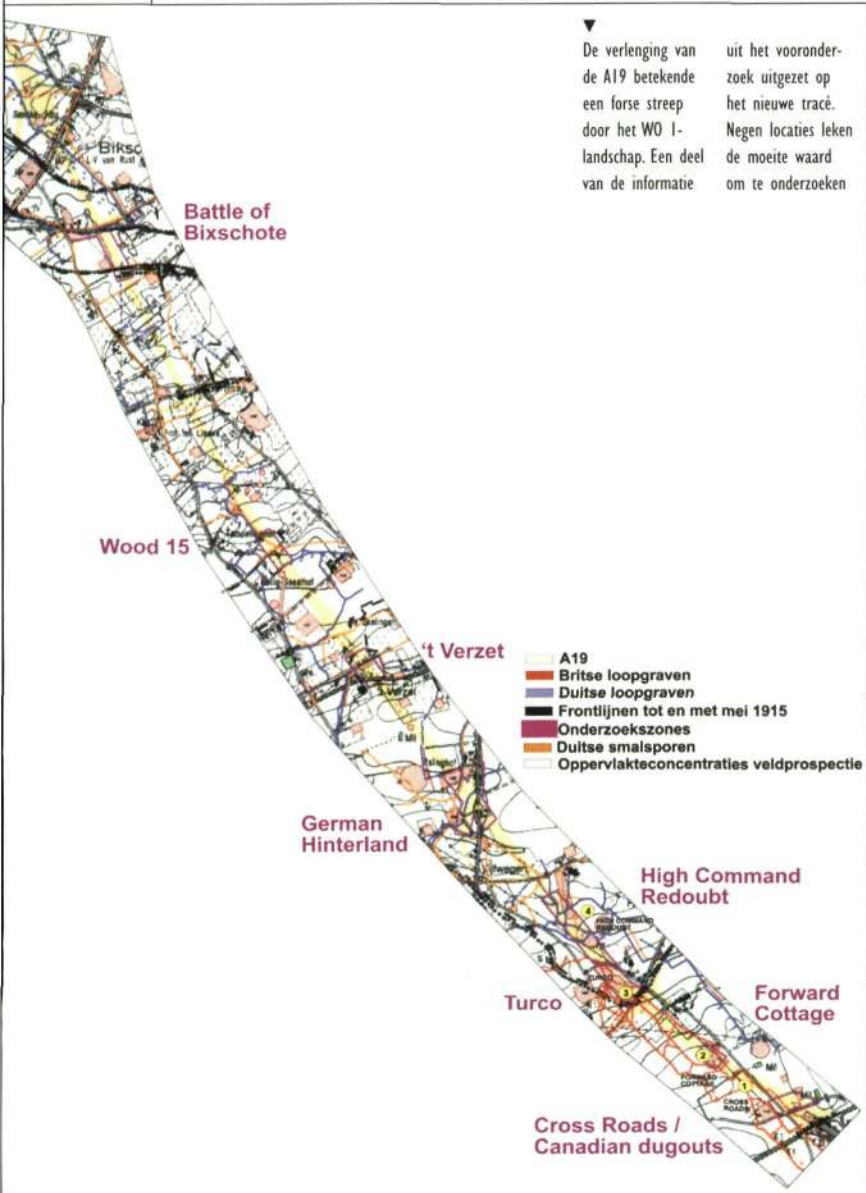
De start van het A19 project was ook de start van het eerste grote WO I archeologieproject in Vlaanderen. Het inventariseren van het erfgoed begon echter al wat vroeger. In het kader van de uitbouw van de Centrale Archeologische Inventaris, in het bijzonder voor de gemeente Houthulst, kreeg dit erfgoed al in 2001 aandacht. De ervaring leerde alvast dat loopgravenkaarten (*trenchmaps*) niet nauwkeurig genoeg, dan wel onvolledig waren (8). Luchtfoto's, in de mate dat ze beschikbaar waren, bleken zonder meer betrouwbaarder. Bij het A19 project werd dan ook meteen uitgegaan van de informatie die de luchtfoto's aanbrachten. Dit werd gecombineerd met een intensieve veldkartering, waarbij de lokale bevolking uitgebreid werd bevraagd.

In mindere mate werden loopgravenkaarten, dagboeken, regimentsgeschiedenissen en andere documenten nagekeken. Naderhand is gebleken dat ook geofysisch onderzoek (bijvoorbeeld elektrische weerstandsmeting) zeer nuttig kan zijn. Bij het CAI-werk werd ook gestoten op restanten van de *Hollandstelling*, een Duitse linie langs de Nederlandse grens en allerlei versterkingswerken langs de Vlaamse kust.

HET A 19 PROJECT

Het A 19 project bestond uit een inventaris en verschillende proefopgravingen, bedoeld om het geplande traject van de uitbreiding van de A 19 – Wieltje bij Ieper tot Steenstraete in Langemark-Poelkapelle – archeologisch te onderzoeken. De nieuwe autoweg zou 7 km doorkruisen van de noordelijke sectie van de *Ypres Salient*, een zone met een rijke en complexe militaire geschiedenis. Zowel de Tweede (april-mei 1915) (9) als de Derde slag om Ieper, die begon op 31 juli 1917 (10) en vastliep in Passendale, lieten hier voelbare sporen na. In dit gedeelte van de *Ypres Salient* werd voor de eerste maal gebruik gemaakt van gas door de Duitsers op 22 april 1915 (11). Ook van deze belangrijke 'technologische' evolutie werden tijdens de opgravingen trouwens materiële sporen aangetroffen.

Er werd in eerste instantie vooral gefocust op de eigenlijke aanleiding: de ministeriële opdracht. Wat is er bewaard aan WO I resten en in welke staat? Steekt er nog veel onder de grond en is het goed bewaard gebleven? Kunnen er nog veel menselijke

resten aangetroffen worden? Hoe zijn die resten bewaard? Welke verstoring van archeologische en menselijke resten kan aangericht worden door eventuele wegebouw (12)? Naderhand kwamen de fundamentele vragen aan bod. Vooral de zin en het nut van dit soort onderzoek zorgden voor geanimeerde discussies.

Er werd besloten dit aan te pakken als een opgraving van een reguliere archeologische site. Dit impliceerde een doorgedreven vooronderzoek van het studiegebied.

De inventaris

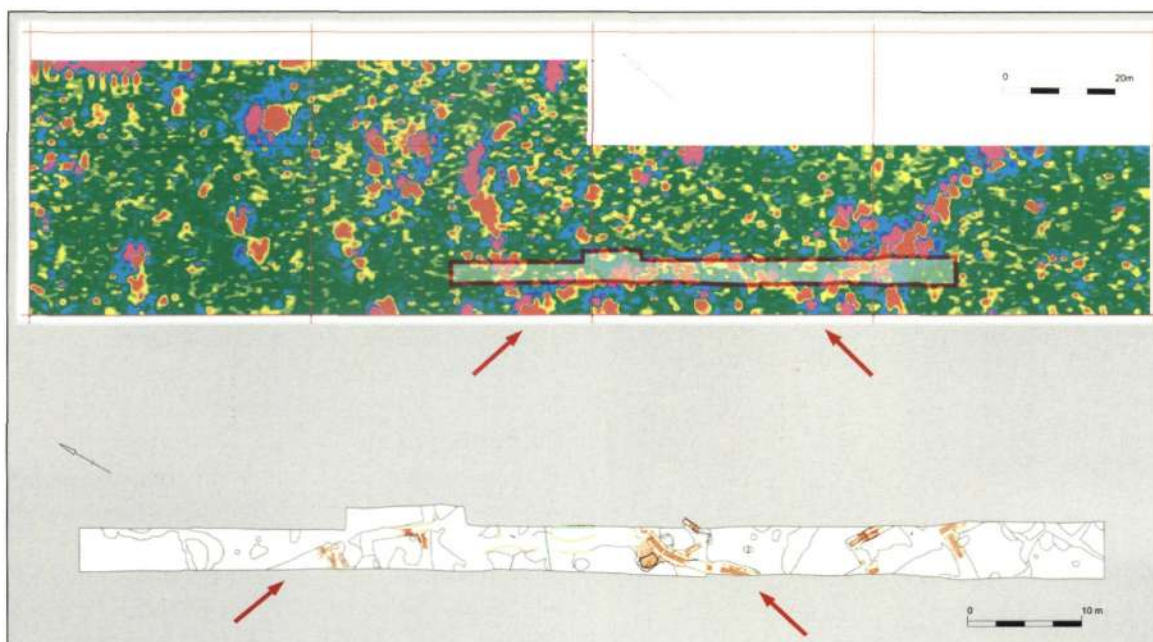
In een eerste fase werden de belangrijkste frontlijnen in kaart gebracht op basis van Britse en Duitse luchtfoto's en *trenchmaps*: loopgraven, prikkeldraadversperringen, smalspoorwegen, bunkers, enz. werden ingetekend in een Geografisch Informatiesysteem. Deze gegevens werden gebruikt als leidraad voor een veldkartering van het volledige

◀ Bij veldkartering kunnen concentraties van allerlei vondstenmateriaal in kaart gebracht worden. De Duitsers hadden ook beschermende borstkurassen (*Sappenpanzer*) hier geschouwd door Ierse Guards (copyright: Osprey Publishing, Elite 84 – Dr Stephen Bull 2002: 11)

traject (lengte: 7km / breedte: 100m). Zo werden de meeste akkers onderzocht op de aanwezigheid van opgeploegd oppervlakttemateriaal. Bij deze veldprospecties kwamen duidelijke concentraties aan het licht. Er werden resten gevonden van munitie (*schrapnels*, obussen, loden balletjes, springstoflatjes, schroot en kogels), prikkeldraad-

◀ Sint Jan, Forward Cottage. Geofysisch onderzoek. Een gedeeltelijke opgraving van het terrein bevestigt de geofysische indicaties en geeft aan dat ook de zwakkere signalen belangrijk zijn.

versperringen (rollen prikkeldraad, 'zwijnestaarten' (13), fragmenten prikkeldraad), loopgraven (*duckboards*, versteende zandzakjes), smalspoorwegen, telefoonleidingen, bunkers (volledige exemplaren of puin), wapens en uitrustingselementen (scheren van flessen of rumkruiken, fragmenten van helmen, een harnas, spaden) en uiteraard ook heel wat munitie (obussen, handgranaten, kogels, enz.). Ook verzakkingen in de akkers en weilanden werden in kaart gebracht, omdat deze kunnen wijzen op de aanwezigheid van *deep dug-outs*. Tijdens de campagne werden ook alle landbouwers die land bezitten op het traject geïnterviewd over de aanwezigheid van WO I resten op hun velden. Meer dan zeventig personen hebben meegewerkt. Een aantal van deze getuigenissen waren een belangrijke bron van informatie. Opmerkelijk waren de resultaten die behaald werden bij het controleren van enkele grachten die tijdens de winter geruimd werden. Zo werden op verschillende plaatsen in het profiel van de gracht loopgraven en smalspoorwegen aangetroffen.

Naast de verwerking en studie van luchtfoto's bleken ook bepaalde archiefstukken een grote waarde te hebben. Zo waren de dagboeken van de Duitse majoor Rudolf Lange een rijke bron aan informatie. Hij had voor een groot deel van het gebied aantekeningen gemaakt en schetsen van de loopgraven, zelfs enkele aquarelletjes. Ook binnen- en buitenlandse specialisten reikten heel wat nuttige bronnen en archiefstukken aan die voor het onderzoek heel belangrijk waren en verwerkt werden.

Op basis van de uitgebreide inventaris werden negen zones geselecteerd waar meer terreinwerk zou plaatsvinden. Sommige sites werden gedeeltelijk opgegraven. Op één ervan werd ook een geofysisch onderzoek uitgevoerd, in casu magnetometrie (14). De luchtfoto's en het archiefmateriaal voor

▼ Sint Jan, Turco. Onderzoek van de Britse linies. Ingestort dak van een schuilplaats

▲ Sint Jan, High Command Redoubt. Restanten van de Duitse stellingen.

Loopgraaf en de vloer van een schuilplaats.

▼ Sint Jan, Cross Roads. Britse loopgraaf met A-frames en een geschutsstelling (op de voorgrond)

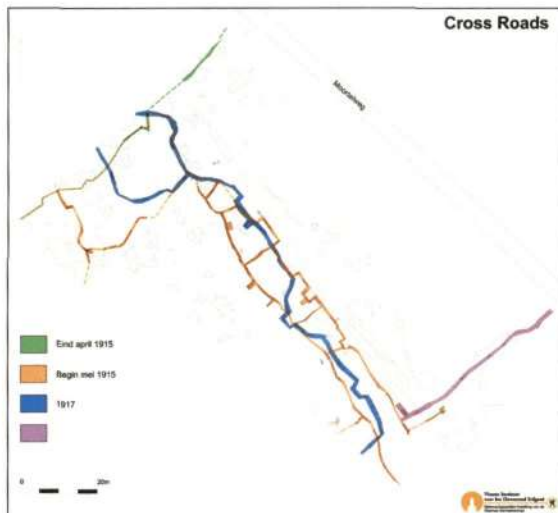
deze sites werden nog intensiever bestudeerd. Naderhand werd het opgravingsplan geprojecteerd op de resultaten van het luchtfoto-onderzoek. Zo konden de opgegraven loopgraven nauwkeuriger gedateerd worden en kwamen de verschillende fasen van de frontlijn beter in beeld.

De resultaten van het magnetometrisch onderzoek op *Forward Cottage* werden in 2005 getoetst aan een kleine opgraving, gefinancierd door de Canadese productiemaatschappij *YAP Films*. De combinatie van luchtfoto's, geofysisch en archeologisch onderzoek beklemtoont de mogelijkheden van de niet-destructieve methode.

De opgravingen

De opgravingen van de zones, die op basis van het vooronderzoek waren uitgekozen, leverden uitstekende archeologische resultaten op.

De proefsleuven op Turco (15) leverden onmiddellijk aanwijzingen op voor loopgrachten (greppels met loopplanken of *duckboards*), schuilplaatsen of

▲ Sint Jan, Cross Roads. Grondplan van de opgravingen. Tussen mei 1915 en juli 1917 werden op verschillende momenten dicht bij de loopgraven aangelegd en heraangelegd.

shelters en geschutsposten, die met de situatie in 1915 konden gelinkt worden. Ook werden de skeletten van een Britse en een Franse soldaat geborgen. Uiteraard mobiele vondsten bij de vleet (munitie, uitrustingsstukken, bevoorradingsmateriaal, ...).

In twee proefsleuven ter hoogte van *High Command Redoubt* (16) werden zeer goed bewaarde resten gevonden van Duitse stellingen. Door het over-

◀◀ Mobiele vondsten. Een schop en een scherpschuttersplaat, zalf- en pasteipotjes

vloedig gebruik van solide constructiehout zijn loopgraven, schuilplaatsen, enz. veel substantiëler bewaard. Grote betonconcentraties wijzen op de gecombineerde aanwezigheid van bunkers. Archeologisch gezien is dit duidelijk een vijfsterrenzone!

Op *Cross Roads* (17), symbolisch gelegen aan het huidige eindpunt van de A 19 en onder zware druk van de mogelijke uitbreiding, konden grootschaliger opgravingen uitgevoerd worden. Een vlak van 125 op 45m kon daarbij onderzocht worden. Opnieuw kwamen tal van loopgraven aan het licht, samen met *shelters*, munitiedepots en geschutsstellingen (18). Waar de frontlijn zich tussen 1915 en 1917 stabiliseerde, merken we een duidelijke evolutie in de bouw van de loopgraven. Allerlei oversnijdingen wijzen op wisselende oorlogskansen en veranderende gevechtslijnen. Rechthoekige, ondiepe loopgraven evolueren tot een zigzagsysteem met communicatieloopgraven, die *shelters*, depots en geschutsposten verbinden. Ook de opbouw wijzigt door de introductie van nieuwe onderdelen zoals de *A-frames*, metalen platen (*corrugated iron*), kippen-gaas (*expanded metal*) en zandzakjes. Kwestie van het 'comfort' en de veiligheid te verhogen (19).

De vondsten, die tijdens de opgravingen opduiken, refereren naar het dagelijkse leven in de loopgraven, de materiële cultuur van de oorlog. Onderdelen

◀ Sint Jan, Cross Roads. Loopgraaf met A-frames en duckboards

IDENTIFICATIE VAN GESNEUVELDEN

De identificatie van de gesneuvelden zou het orgelpunt kunnen zijn van de archeologische aanpak van de aangetroffen menselijke resten. Helaas blijft dit meer uitzondering dan algemene regel. De vele honderden, geborgen skeletten – er zijn zo'n 100.000 vermisten in Vlaanderen – blijven meestal naamloos, onbekend. Slechts nu en dan is identificatie mogelijk.

Het ontbreken van metalen identificatieplaatjes (*dog tags*) is hiervan de grote oorzaak. Blijkbaar duurde het tot eind 1917 vooraleer ze algemeen in voege kwamen. Ook het 'strippen' van de gevallen, het weghalen van alle uitrustingsstukken en persoonlijke bezittingen – op het uniform en de schoenen na – bemoeilijkt het onderzoek. De bewaringsmogelijkheden spelen ook een belangrijke rol. De corrosie van het metaal is soms zo ver gevorderd dat er niets meer te redden valt. Maar toch, soms lukt het al eens!

Toen het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium de infrastructuurwerken voor de uitbreiding van het Ieperse industrieterrein volgde, werden midden 1998 in de vulling van een bomkrater vier gesneuvelden aangetroffen, vier Franse Zoeaven.

Een van hen had z'n naam – François Metzinger – gekrast in een metalen plaatje. Hij was een legioen-soldaat, afkomstig uit de Elzas en bij de gasaanval in 1915 omgekomen. Zijn resten werden gerepatriëerd.

In 1998 werden in een tuin (Spilstraat-Zonnebeke) de stoffelijke resten van een gesneuvelde geborgen. Hij behoorde tot de *Gordon Highlanders* en had een mes op zak; op het heft was *JRT* gekerfd. De combinatie van deze initialen, de locatie, het regiment en DNA-onderzoek wees uit dat het John Robert Thomson betrof, die sneuvelde op 4 oktober 1917, de meest cruciale dag van de derde slag om Ieper, die vastliep in Passendale.

Soms kan het ook misgaan. In augustus 2000 vonden de *Diggers* in *International Trench* de resten van een soldaat, behorend tot het *5th Btn York and Lancaster* en een scheermes, waarop 716 is gegraveerd. Behoorde het mes, afgaande op het nummer, toe aan George Herbert Parker, gesneuveld op 11 juli 1915 – toen 23 jaar oud en afkomstig uit Barnsley? De DNA-test was echter negatief!

Het *No Man's Land Team*, bestaande uit Britse en Vlaamse wetenschappers en enthousiastelingen,

► Boezinge, 1998. Tijdens de opgravingen werd geleidelijk duidelijk dat 4 soldaten op elkaar waren gevallen. François Metzinger was als eerste gesneuveld

stoot in oktober 2003 bij onderzoek van een loopgraaf in Serre (Noord Frankrijk - Heidenkopf) op een drietal Duitse gesneuvelden. Bij één ervan zou een opeenvolgende reeks van deducties tot een positieve identificatie leiden. De mouwen van de uniformvest waren van Zweedse makelij. Enkel het *121 Reserve Infanterie Regiment* kreeg ze te dragen. De kogeltas bevatte enkel kogels vervaardigd tussen 1911 en 1913. Het deksel van een glazen potje

ledervet wees op een fabriek uit Stuttgart. Op de borst van de soldaat werd een gecorrodeerd, maar toch gedeeltelijk leesbaar identificatieplaatje aange troffen, gangbaar vóór september 1915. Normaal werden hierop het regiments-, compagnie- en persoonlijk nummer vermeld. Enkel compagnie 7, soldaat 2 waren nog leesbaar. Op de achterkant had de drager evenwel nog andere informatie gekrast: *M..., Hines, Ja..ob.* Toen men toegang kreeg tot de lijst van de gesneuvelden van het *121 Reserve Infanterie Regiment* bleek er op 13 juni 1915 ene Jacob Hönes uit Munchingen (bij Stuttgart) gesneuveld te zijn in de sector Serre.

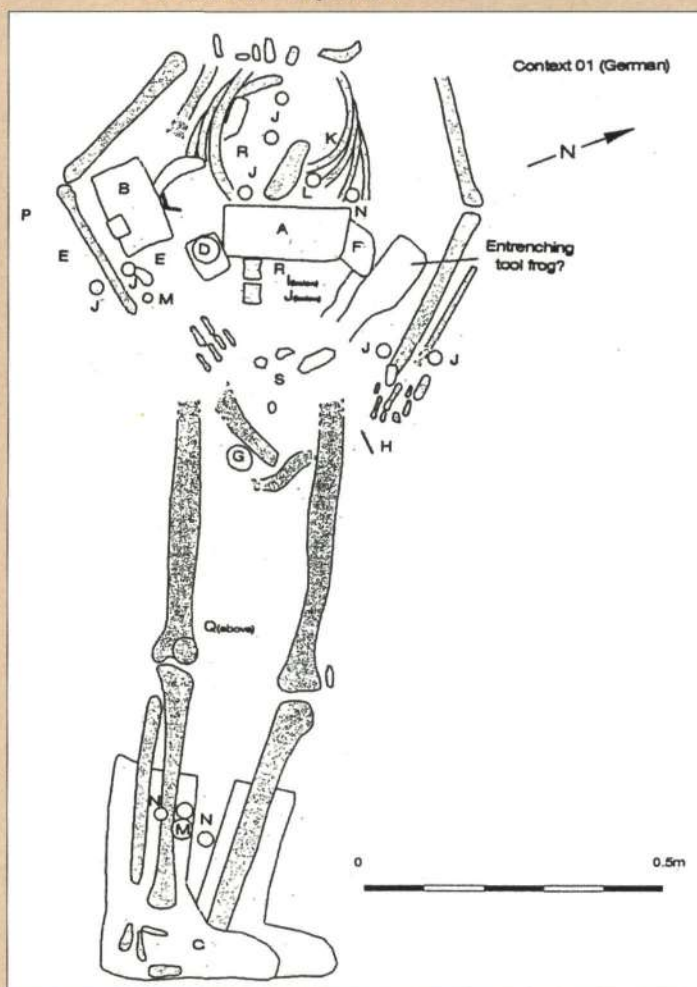
▲ Identificatieplaatje van Jacob Hönes

▼ Jacob Hönes. Onderste rij, helemaal links

▼ Archeologische opmeting van de stoffelijke resten van soldaat Hönes.

De positie van het teruggevonden identificatieplaatje is aangeduid met K

▲►
(Kepie) Kenteken
van THE BUFFS.
Regimentskenteken
van het Royal King's
Rifle Corps

▲►
Bij de menselijke
resten bleven soms
belangrijke delen
van de uitrusting
bewaard. Aan deze
gordel was een
holster met Webley,
een bajonethouder,
een foedraal voor
een veldfles, een
kogeltas en een
zakje voor een
loopgravenschop
bevestigd

van de militaire uitrusting (schoenen, knopen, insignes e.a.), gereedschap, wapens en munitie, rumkruiken, persoonlijke bezittingen (polshorloge, scheermes e.a.) komen voor (20). Het feit dat deze objecten bewaard zijn, zorgt voor een persoonlijke

touch, die in de traditionele archeologie bijna niet voorkomt. Wat te denken van een lepel, waarin het stamnummer van een soldaat gegraveerd is (21)? Regimentskentekens bewijzen de aanwezigheid van soldaten uit het *Royal King's Rifle Corps*, het *Dorsetshire Regiment*. Ook leder en textiel bleven soms bewaard, net als de breekbare mica oogglazen van de eerste gasmaskers uit 1915 (22): een zeer directe en persoonlijke verwijzing naar een individuele soldaat en de veranderende technologie en moraliteit van de oorlog!

Meest prangend en dwingend wijzend op oorlog en waar die uiteindelijk om draait, zijn de menselijke resten, die vrijgelegd worden bij het archeologisch onderzoek.

Tot op heden zijn in het kader van dit onderzoek de resten van 5 Britse, 3 Duitse en 5 Franse soldaten gevonden. Bij de *Cross Roads*-opgraving zijn in een obustrechter 3 op elkaar gevallen (of gelegde?) soldaten aangetroffen. Zijn ze bij een aanval gesneuveld? Liggen ze daar in afwachting begraven te worden? Eén van de mannen had een pistool (*Webley*) bij zich; aangezien het geen officier betrof, suggereert dit dat hij een machinegeweer bemande (23). Onvolledige en uit verband gerukte skeletten verwijzen onontkoombaar naar de verschrikkingen van de opeenvolgende bombardementen (24). Bij elke ontdekking komt een andere persoon en zijn persoonlijke geschiedenis binnen handbereik, wat benadrukt dat dit een speciale vorm van archeologie is met een sterke, antropologische dimensie: voortdurend appellerend aan de levens en de herinneringen van mensen, die zich betrokken voelen bij de soldaten van de "Grote Oorlog".

De A19 wordt niet doorgetrokken

Ondertussen hebben de Vlaamse regering en de betrokken ministers beslist niet door te gaan met de geplande verlenging van de A 19. Minister-president Yves Leterme kondigde dit aan op een persconferentie in Lo-Reninge op 12 augustus 2005. Het nieuw voorgestelde traject vermijdt de slagvelden en de frontlijnen volledig. Alleen de aanpassing van het huidige eindpunt van de autoweg zal vernieling van WO I erfgoed met zich meebrengen; maar dat is archeologisch een haalbare kaart (25).

De mate waarin dit onderzoek en het rapport, dat hieromtrent afgeleverd werd, meegespeeld heeft in deze beslissing, is niet met zoveel woorden benadrukt. Zaak is dat het onderzoek de mogelijkheid heeft gecreëerd om een voldragen discussie te voeren, waarbij alle benaderingen, ook de archeologische, aan bod konden komen.

Meteen heeft archeologisch onderzoek aangetoond dat het een belangrijke rol kan spelen wanneer nieuwe projecten moeten geëvalueerd worden. Voorafgaand aan de aanleg (of de uitbreiding) van een industrieterrein, de inplanting van een woonwijk e.a., wordt beter een verkennend archeologisch onderzoek ingepast, zelfs als er maar een klein vermoeden van archeologisch potentieel is!

RECENTE INVENTARISPROJECTEN

Uit het A19-project vloeide voort dat er in 2004 een nieuw inventarisproject werd opgestart in het kader van de Centrale Archeologische Inventaris (CAI). De meeste aandacht ging uit naar de verwerking van luchtfoto's. Er werd vooral geconcentreerd op de Ieperboog en enkele gebieden waar een bepaald project een bedreiging vormde voor het archeologisch Wereldoorlogerfgoed, zoals een ringweg in Zonnebeke en de uitbreiding van het Ieperse industriegebied.

"GROOTE OORLOG" ARCHEOLOGIE IN EEN BREDER PERSPECTIEF

Een aantal aspecten van de archeologie van de "Groote Oorlog" in Vlaanderen maken haar uniek en onderscheiden haar van andere periodes. Niet in het minst omwille van de duidelijke risico's, die genomen worden. De Britten spreken over "*the archaeology of lethal behaviour*" (26). Om de persoonlijke veiligheid van de opgravers te garanderen is er voortdurend contact met DOVO en worden de archeologen, indien nodig, gebriefd over potentieel gevaar. Hun expertise omtrent oorsprong, type en productiedatum van de explosieven kan ons daarnaast belangrijke informatie bezorgen voor bepaalde interpretaties en dateringen (27).

Ook al anders zijn de structuren en artefacten, die worden aangetroffen. Hier zijn het obustrechters als archeologische sporen; bommen, kogels en granaten als archeologische vondsten. Dit nieuwe, ander archeologisch archief leren lezen en interpreteren is een echte uitdaging voor wie zich in deze periode wil specialiseren. Soms is een andere methodologie echt nodig.

De opgravingen leveren ook een enorm grote hoeveelheid vondsten op, waarmee archeologen niet vertrouwd zijn. Om deze moeilijke situatie het hoofd te bieden werd intens hulp gezocht bij inter-

▲
Een dump Britse gasgranaten wordt door DOVO opgeruimd

nationale instituten en specialisten (28). Een uniek verschijnsel in dit studiegebied is dat het naast de militaire geschiedenis, een aantal zeer disparate specialismen aanspreekt. Een rijk assortiment van gespecialiseerde kennis over loopgraafconstructie, *dug-out* bouw, militaire kaarten, luchtfoto's, uniformen en uitrusting, bewapening en munitie. De overvloed aan externe expertise tilde het archeologisch onderzoek op een hoog interpretatieniveau. Meteen werd het VIOE ook het wetenschappelijk forum, waar al deze informatie bijeen kwam (29). Ongetwijfeld het grootste verschil met de traditio-

▼
Marit Vandenbruaene (VIOE) screent de resten van een soldaat uit het Royal Sussex Regiment

▲►
Begraving van drie
Britse gesneuvelden
op de kleine X-
Track begraafplaats
nabij Cross Roads

▼►
Sint Jan, Cross
Roads. Hulde aan
een Northumberland
Fusilier

nele archeologie vormt de omgang met menselijke resten. Nadat de resten gelokaliseerd, getekend, gefotografeerd en antropologisch gescreend (30) zijn, komt de lokale politie alles ophalen. Ook alle bijhorende vondsten – dit kunnen zowel knopen, als schoenen, insignes, uitrustingsstukken of persoonlijke bezittingen zijn – horen daarbij. Ze bevatten immers allerlei informatie over de nationaliteit, het regiment en mogelijk de identiteit van de overledene. Het geheel wordt dan overhandigd aan de instantie van het betreffende land, die zich ontfert over het lot van de gesneuvelden. Elk volgt dan een eigen procedure, die uitmondt in de formele herbegraving van de resten. In plaats van de

menselijke resten in een depot te bewaren om ze eventueel later nog eens – wanneer nieuwe technieken ingang gevonden hebben – te onderzoeken, worden ze respectvol herbegraven.

Nog een ander uniek aspect aan WO I archeologie is de massale media-aandacht, zowel lokaal als internationaal. Kranten en tv-stations uit Groot-Brittannië, Canada, Australië, Verenigde Staten en zelfs uit Japan vonden dit nieuwswaardig. Daarnaast bezoeken grote aantallen mensen de opgravingen. Geen enkele opendeurdag op een andere opgraving lokte ooit meer volk. Schoolgroepen (uit Groot-Brittannië, Frankrijk en België), toeristen op

battlefield tour en andere nieuwsgierigen willen de plaats bezoeken waarover ze in de les hebben gehoord, waar een verwant ooit heeft gevochten.

De antropologische dimensie van WO I archeologie kan bij deze bezoeken wel eens tot uiting komen. De herinnering en meteen de herdenking, die door de opgraving, door het visueel maken van de oorlogstoestand wordt losgemaakt; de bezoeker, die zich opnieuw verbonden voelt met dit verleden. Zo bracht een bus Britse toeristen, op de plaats waar net de stoffelijke resten van een *Northumberland Fusilier* waren aangetroffen, hulde door er *poppies* (klaprozen) en herdenkingskruisjes neer te leggen. Het symbool bij uitstek van *remembrance day* op 11 november.

Archeologisch onderzoek neemt daarmee een plaats in naast de monumenten voor de vermisten, zoals de Menenpoort en de oorlogsgraven, zoals het *Tyne Cot Cemetery*. Archeologie past perfect in dat herdenkingslandschap en draagt actief bij tot een betere en meer genuanceerde beleving van de "*Groote Oorlog*". Paradoxaal genoeg ziet het ernaar uit dat hoe dichter de historische informatie bij het heden komt, hoe meer mensen meer geïnteresseerd raken. E-mails, brieven, waarin appreciatie wordt uitgedrukt of hulp aangeboden, bereikten ons in groten getale. Meer dan om het even welke vorm van archeologie stimuleert WO I archeologie directe, publieke participatie.

In het verlengde hiervan is de tv-archeologie een nieuw fenomeen, dat evenwel gemengde gevoelens oproept. Waar in de traditionele archeologie televisie focust op spectaculaire, nieuwe ontdekkingen, wordt bij WO I archeologie ingezoomd op de opgravingen zelf. In die mate dat tv-maatschappijen meer opgravingen willen sponsoren, dan officiële instanties eigenlijk aankunnen. De eigen werkmiddelen zijn nu eenmaal beperkt. Zaak is zich niet te laten vastpinnen op uitzendschema's, timing en financiële inbreng van de tv-maatschappij, maar de wetenschappelijke gang van zaken ten alle prijze te laten primeren. Er moet over gewaakt worden dat de opgraving kan verlopen, als ware er geen tv-ploeg op het terrein.

Recente opgravingen in Bikschote, *Forward Cottage* en *Caesar's Nose* zijn respectievelijk gefilmd door YAP Films en Cream Productions, allebei Canadese maatschappijen. Contractuele verplichtingen weerhouden ons er echter van om informatie vrij te geven vóór de uitzending van de documentaires. Pas dan zullen we commentaar kunnen leveren op de kwaliteit van hun werkstukken.

▲
Boezinge,
Helm Trench.
In de strijd tegen
het grondwater had
men de A-frames
moeten aanpassen /
verhogen

VOORLOPIGE CONCLUSIES

Ondanks het feit dat de moderne, wetenschappelijke WO I archeologie nog in de kinderschoenen staat, is er al heel wat vooruitgang geboekt en kunnen enkele voorlopige conclusies getrokken worden.

Dat het onderzoek naar de "*Groote Oorlog*" meer dan de moeite waard is, is ondertussen meer dan eens gebleken. WO I archeologie is zelfs het betere voorbeeld voor de recente periode (31).

Archeologische informatie is anders, accurater en meer gedetailleerd dan wat uit loopgravenkaarten en (lucht)foto's kan afgeleid worden. Zo maakt het veldwerk het mogelijk om plotse veranderingen in de oorlogssituatie te documenteren of worden herstellingen na zware bombardementen duidelijk.

Het bewijs van de aanwezigheid van bepaalde regimenten op bepaalde plaatsen kan cruciaal zijn voor de oorlogsgeschiedenis. Soms toont het terrein zelfs een heel andere realiteit en moet de geschiedschrijving bijgespijkerd worden.

Archeologie brengt allerlei artefacten aan, gebruikt of gemaakt door individuele soldaten.

Opgravingen kunnen ongekende, onverwachte structuren aan het licht brengen, zoals de ingang van een *dug-out* (32) of een ondergronds munitiedepot. Ook de evolutie, die de constructie van de loopgraven doormaakt, wordt op detailniveau duidelijk. Zo lijkt het erop dat de breedte van de *duckboards* (33) daterende informatie zal kunnen geven voor de loopgraven waarin ze aangetroffen worden.

Al deze fijnmazige informatie, aangebracht en geïnterpreteerd door de archeologen en de vele betrokkenen, buitenlandse specialisten, maakt het mogelijk de studie opnieuw op te nemen en de verzamelde feiten te herinterpreteren. Ook kunnen onduidelijkheden of twijfelgevallen verhelderd worden, waar andere disciplines geen oplossingen bieden. De veronderstellingen en interpretaties van de militaire historici, die tot dusver eigenlijk meest hebben bijgedragen tot een beter begrip van het

oorlogsgebeuren, kunnen nu ook nagetrokken worden. Als er archeologisch potentieel is!

Samengevat kan gesteld worden dat archeologisch onderzoek het gekende verfijnt en het ongekende aan het licht brengt. Het beeld zoals men het tot op heden voor ogen had, kan hierbij weerlegd, genuanceerd, aangevuld of bevestigd worden.

WO I archeologie heeft een belangrijke sociaal-antropologische dimensie en haalt de aandacht van de militaire strategie en de grote slagen weg om die opnieuw te richten op de alledaagse realiteit van het leven van de gewone soldaat in de loopgraven. Daarnaast is er ook de mogelijkheid om bepaalde gebeurtenissen of situaties te linken aan de topografie. Het aanvoelen van de terreingesteldheid – glooiingen, hoogtes en laagtes – kan immers bijdragen tot een beter begrip van al (onvolledig?) gekende slagen of schermutselingen.

Archeologie voegt ook een belangrijke component toe aan de tastbare perceptie van het oorlogsgebeuren. Tot op heden was het landschap waarin het zich afspeelde, bepalend. Bunkers, (kleine) soldatenkerkhoven, weides met verspreide ondiepe kuilen of zigzaggende depressies (respectievelijk dichtgegooide obusputten en loopgraven) en de bewaarde of heraangelegde loopgraven refereren naar de

► Sint Jan, Cross Roads.
Op een loopgraaf sluit de trap aan van een ondergronds depot. De pomp om de zaak droog te houden was nog intact.

◀ Sint Jan, Cross Roads. Op elkaar gestapelde duckboards in een loopgraaf.

gevechtszones, de (verschuivende) linies, verband-posten, bombardementen, aanvallen, gevechten. Archeologisch onderzoek brengt zoveel meer aan het licht, dat het inleven in en het aanvoelen van de situatie versterkt. De loopgraven waarin ze zich verscholen; de afstand waarop de vijand zich bevond; de voltreffers, die niet te vermijden waren; het zinloze om aan te vallen en het *No Man's Land* te overbruggen. Niets is kunstmatig! Goed negentig jaar geleden stonden soldaten hier te koukleumen, waren ze bang, verveelden ze zich, maakten ze grappen, waren ze een seconde later dood. En allemaal mensen, die niet moesten sterven.

De opgravingen reveleerden eigenlijk een duidelijk verschil tussen Britse en Duitse structuren. De Duitse zijn veel solider, gebouwd met zware planken, in tegenstelling tot de lichtere, Britse exemplaren. De Duitse techniek om de loopgraven met vlechtwerk te bekleden in plaats van kippengaas of metalen platen bleek voor meer stabiliteit te zorgen. Houten *shelters* omringen met betonnen muren (meestal bestaande uit betonnen blokken) was een andere Duitse vinding. Wat goed werd bevonden, werd overgenomen. Zo kopieerden de Duitsers het Britse *A-frame* principe (34).

Dit vormt concreet archeologisch bewijs voor het dikwijls aangehaalde mentaliteitsverschil tussen de beide nationaliteiten. De Duitsers hadden wel de

tijd en de mogelijkheid gehad om strategische locaties uit te kiezen en te versterken, terwijl de Britten en de geallieerden voortdurend in het nadeel waren en poogden de Duitse stellingen in te nemen vanuit zwakkere posities. Duitse loopgraven waren gebouwd om te 'blijven', terwijl de Britse geconcipeerd waren als tijdelijk verblijf tot de volgende aanval. Hieraan kan nog toegevoegd worden dat in de Duitse loopgraven veel minder voorwerpen gevonden worden. Niet dat Duitsers netter zijn. Ze recycleerden vooral meer. Uit noodzaak?

Eén van de belangrijkste bijdragen van de archeologie in het WO I gebeuren is het lokaliseren en vrijleggen van menselijke resten. De uiterst nauwgezette methode die hierbij gehanteerd wordt, is de absolute norm. Ook de bijhorende artefacten moeten (zoveel mogelijk) in verband met de resten gerecupereerd worden. Zelfs het kleinste bewijsstukje mag niet verloren gaan. Het kan een aanwijzing zijn voor de nationaliteit, het regiment of ... een persoon! Archeologie kan bijdragen om enkele van de vermisten te identificeren. Op die manier krijgen verwanten ook eindelijk iets te horen over hun familielid na bijna 100 jaar. Een verband met het heden, vanuit het verleden en zo persoonlijk mogelijk.

Mettertijd zullen vermoedelijk ook uitspraken mogelijk zijn over de geïmproviseerde 'begravingen' in obuskraters of inderhaast gegraven kuilen. Bepaalde 'noodsituaties' hebben de soldaten er immers soms toe verplicht hun gevallen kameraden onorthodox en provisorisch te begraven.

ENKELE REFLECTIES OMTRENT HET BEHEER VAN WO I-ERFGOED

Nu WO I-erfgoed opgenomen is binnen het algemeen archeologische erfgoed, moet de wetgeving terzake ook onverkort toegepast worden. Archeologisch onderzoek biedt duidelijk een meerwaarde. Zeker de loopgraven, bunkers, *dug-outs* en *shelters* vormen in allerlei opzichten een zeer belangrijke bron van informatie (35).

Het decreet, dat uitgevaardigd is door de Vlaamse Regering, gaat over het beheer, het onderzoek en de bescherming van het archeologisch erfgoed in Vlaanderen en regelt ook allerlei andere aangelegenheden. Zo is er meldingsplicht voor wie archeologische vondsten aantreft, is het verlenen van opgravingsvergunningen gereguleerd en is het gebruik van metaaldetectors beperkt tot aan de

▲► Boezinge, Industrie III. Duitse verbindingsloopgraaf met resten van schuilplaatsen. Een houten Duitse schuilplaats beveiligd met drie muren uit betonblokken

gang zijnde opgravingen. Dit laatste punt wordt momenteel herbekeken.

De toepassing van dit decreet (36) op het WO I erfgoed reguleert dus de omgang ermee en kan de schade, die eventueel toegebracht wordt bij allerlei bouwactiviteiten, beheersen. Ook het illegaal graven naar militaria om collecties aan te vullen of uit puur winstbejag kan op die manier aan banden gelegd worden.

Ook het monitoren van de degradatie van de archeologische sporen is broodnodig. Hoelang nog voor de *dug-outs* instorten? Wat is de houdbaarheidsdatum van de dunne metalen platen, het kippengaas, allerlei leder en textiel? De aftakeling van de structuren wordt trouwens al te veel door amateur-archeologen als argument gebruikt om de 'ultieme opgraving' te verantwoorden. Een situatie, die een duidelijk standpunt nodig heeft!

Het archeologisch potentieel verschilt duidelijk. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de ongelijke opruiming van de slagvelden. Het houdt uiteraard implicaties in voor de mogelijke veldkartering, de eventuele opgraving en de bewaring van het erfgoed. De redenen hiervoor zijn onbekend. Heeft het te maken met de eigenaars? Wilden sommigen misschien geen opruiming uit respect voor de menselijke resten?

Er is immers een voortdurende en sluipende aftaking van het zichtbare WO I-erfgoed aan de gang. Vooral het bunkerbestand kalft af.

Inventarisatie en archeologisch onderzoek spelen een belangrijke rol bij beheer en bescherming van de archeologische sites. Dit blijkt onder andere uit het A19 project. Voor de aanleg van industrieterreinen, woongebieden en wegen wordt de laatste jaren steeds meer rekening gehouden met het WO I-erfgoed. Een belangrijk actiepunt is al deze informatie een plaats geven in de ruimtelijke ordening en een oplossing zoeken voor de ruime problematiek van bewaring, bescherming, consolidatie etc. De nadruk zal vooral moeten liggen op behoud, eventuele bescherming, maar ook en vooral op onderhoud, duiding en sensibilisatie van en voor het oorlogserfgoed. Met de beslissing om de A19 niet door te trekken, werd het (internationale) belang van het A19 gebied erkend. Hier speelden zowel inventarisatie en opgravingen een heel grote rol. De resultaten van de verschillende inventarisatieprojecten zouden in de toekomst ook gekoppeld moeten worden aan de databank waarin alle archeologische inventarissen in Vlaanderen verzameld worden: de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) (37).

METHODOLOGISCHE OVERDENKINGEN

Er zijn duidelijk een aantal aspecten aan deze archeologie, die een andere benadering, een andere methodologie vragen. Indien men de potentieel gevaarlijke omstandigheden bekijkt, waarin een WO I opgraving zich afspeelt, is het opmaken van een risico-analyse geen overbodige luxe. Is veldkartering en het lokaliseren van concentraties schroot en beton eigenlijk wel een goede prospectiemethode? Wat kan de rol zijn van de metaaldetector in een omgeving, die vol metaal steekt? Kan de metaaldetector een rol spelen in het afbakenen van slagvelden: meestal grote terreinen; zonder structuren, maar met veel los materiaal (kogels, granaten, uitrustingsstukken)? Wat zijn de mogelijkheden

van geofysisch onderzoek? Moeten alle bomkraters onderzocht worden of is er een verklikkersysteem te bedenken dat aangeeft welke de moeite zijn?

BESLUIT

Het ontwikkelen van een verfijnde methodologie is een belangrijke taak voor de toekomst (38). Het onderzoek, dat tot dusver is doorgegaan, zal daarin een bepalende rol spelen.

Nooit zal WO I archeologie evenwel losgehaakt kunnen worden uit zijn sociaal-antropologische omgeving, die het WO I gebeuren nu eenmaal karakteriseert. Zo wordt het een proefterrein voor opgraving, herdenking, toerisme, erfgoed, bescherming, ... en de combinatie ervan (39).

Marc Dewilde is als archeoloog verbonden aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), Mathieu de Meyer is als archeoloog verbonden aan de provincie West-Vlaanderen en Nicholas J. Saunders is als cultureel antropoloog verbonden aan het University College London.

EINDNOTEN

- (1) DEWILDE M., *Opgravingen in de Augustijnenabdij van Zonnebeke*, in *Biekorf*, 91, 1991, p. 380.
- (2) Ongepubliceerd IAP rapport 1998.
- (3) Ongepubliceerd IAP rapport 2000.
- (4) SAUNDERS N.J., *Excavating Memories: Archaeology and the Great War, 1914-2001*, in *Antiquity*, 76, 1, 2002, p. 103-104.
- (5) DE MEYER M. en PYPE P., *The A19 Project. Archaeological Research at Cross Roads*, (AWA publicatie), Zarren, 2004, p.3.
- (6) DEWILDE M., PYPE P., DE MEYER M., DEMEYERE F., LAMMENS W., DEGRYSE J., WYFFELS F. en SAUNDERS N.J., *Belgium's new department of First World War archaeology*, in *Project Gallery* van het tijdschrift *Antiquity*, 78, 301, 2004. (<http://antiquity.ac.uk/ProjGall/saunders/index.html>).
- (7) DE MEYER M. en PYPE P., 2004, *ibidem*, p. 47-48. Op de website <http://www.a-w-a.be> kan het Wereldoorlog I onderzoek gevolgd worden. Hier is informatie terug te vinden over de meeste opgravingen en inventarisatieprojecten. Zie ook DE MEYER M., DEMEYERE F. en PYPE P., *The Association for World War Archaeology (AWA): A fresh start for professional World War Archaeology in Western Flanders (Belgium)*, in *Interpreting the past*, Enneme, 2005.
- (8) DE MEYER M., 2005, *ibidem*; DE MEYER M. en PYPE P., 2004, *ibidem*; DE MEYER M. en PYPE P., *Scars of the Great War. New Applications of Battlefield Archaeology in the Ypres Salient*.

- The A19 Project (Western Flanders, Belgium)*, (*Fields of Conflict*, III), Nashville, 2004b; DE MEYER M. en PYPE P., (2006) *Scars of the Great War (Western Flanders, Belgium)*, in *Fields of Conflict: Battlefield archaeology from the Roman Empire to the Korean War* (red. Scott D., Babits L. & Haecker C.); Westport, 2006, p. 359-382; DE MEYER M., *Het A19 project. Deel 2. Historisch onderzoek en inventarisatie* (ongepubliceerd VIOE-rapport), 2005b, Woumen.
- (9) DIXON J., *Magnificent but not war: The Second Battle of Ypres 1915*, Barnsley, 2003.
- (10) STEEL N. en HART P., *Passchendaele*, London, 2000; LIDDLE P.H. (ed), *Passchendaele in perspective: The Third Battle for Ypres*, London, 1997.
- (11) MC WILLIAMS J. en STEEL R.J., *Gas! The Battle for Ypres 1915. St. Catharines*, Ontario, 1985.
- (12) DEWILDE M., 2004, *ibidem*.
- (13) De piketten, waaraan het prikkeldraad werd bevestigd, waren voorzien van een spiraalvormig uiteinde om ze geruisloos in de grond te kunnen draaien.
- (14) Bij magnetometrie worden de variaties in het aardmagnetisch veld vastgelegd. Alles wat afwijkt van het normale aardmagnetisch veld (kuilen, muren, ...) springt er op de beelden meteen uit. Onderzoek uitgevoerd door *BACTEC International Ltd.; Explosive Ordnance Disposal & Landmine Clearance*.
- (15) Met dank aan G. Verhaeghe, eigenaar van het terrein.
- (16) Met dank aan Ph. Debaillie, eigenaar van het terrein.
- (17) Met dank aan Ph. Descamps, eigenaar van het terrein.
- (18) DE MEYER M. en PYPE, 2004, *ibidem*, p. 19-28.
- (19) Zie ook: *Trench Fortifications 1914-1918. A reference Manual*, The Imperial Museum, London, 1998.
- (20) DE MEYER en PYPE 2004, *ibidem*, p. 28-42.
- (21) *Ibidem*, p. 28.
- (22) *Ibidem*, p. 30.
- (23) *Ibidem*, p. 38.
- (24) *Ibidem*, p. 42.
- (25) Twee krantenkoppen: "Akkoord Vlaamse regering spaart Pilkem Ridge" en "A19 niet over slagveld Pilkem Ridge".
- (26) SAUNDERS N.J., *Material culture and conflict: The Great War, 1914-2004*, p. 18, in SAUNDERS N.J. (ed), *Matters of Conflict: Material culture, memory and the First World War*, Abingdon, 2004.
- (27) Sergeant-majoor Tony Wittouck is onze grote toeverlaat. Dank bij deze!
- (28) Peter Barton (*Parapet Archives*), Martin Brown (*Ministry of Defence*), Peter Chasseaud (*University of Greenwich*), Peter Doyle (*University of Greenwich*), Laurie Millner (*Imperial War Museum*), Andrew Robertshaw (*National Army Museum*), Nicholas Saunders (*University College London*), Nigel Steel (*Imperial War Museum*) hielpen ons door de eerste, moeilijke fase van het onderzoek. Ze blijven zich trouwens ter beschikking houden. Dank bij deze!
- (29) DEWILDE M., 2004, *ibidem*.
- (30) Marit Vandenbruaene, fysisch antropoloog bij het VIOE.
- (31) BUCHLI V. en LUCAS G., *Archaeologies of the Contemporary Past*, London, 2001.
- (32) Ondergrondse ruimtes, uitgewerkt met zwaar constructiehout, bereikbaar via verschillende trappenconstructies; bedoeld als slaap- en schuilplaats, hospitaal, hoofdkwartier e.a.
- (33) Loopplanken, in een poging de modder in de loopgraven te bedwingen.
- (34) In de loopgraven werden op geregelde afstand houten geraamtes in de vorm van een omgekeerde letter A geplaatst. Op de middenstijl werden loopplanken gelegd. Zo kon het water circuleren onder de voeten.
- (35) Archeologische monumenten: alle overblijfselen en voorwerpen of enig ander spoor van menselijk bestaan, die getuigenis afleggen van tijdperken en beschavingen waarvoor opgravingen of vondsten een betekenisvolle bron van informatie zijn (artikel 3, 2^e lid van het decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium, gewijzigd bij decreten van 18 mei 1999 en 28 februari 2003).
- (36) Zie noot 35.
- (37) DE MEYER M., *Inventarisatie van archeologische resten uit de Eerste Wereldoorlog en de mogelijkheden voor onderzoek naar sporen van andere conflicten: Battlefield Archaeology in West-Vlaanderen*, in *De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument*, CAI 2 (VIOE-Rapporten), Brussel, 2006a.
- (38) BUCHLI V. en LUCAS G., *ibidem*.
- (39) Vertaling, bewerking en aanvulling van DEWILDE M. en SAUNDERS N.J., *Archaeology of the Great War: The Flemish experience*, in *Conflict, Memory, and Material Culture: the Great War, 1914-2004* (The Second University College London/Imperial War Museum Conference on Materialities and Cultural Memory of 20th Century Conflict - Saturday 11th September, 2004); met aanvullingen van Mathieu de Meyer. Met dank aan Janiek De Gryse, Mathieu de Meyer, Frederik Demeyere, Wouter Lammens, Pedro Pype en Franky Wyffels, die allen een belangrijke bijdrage leverden tot het welslagen van dit onderzoek. Franky Wyffels en Mathieu de Meyer stonden in voor het illustreren van deze bijdrage.

Birger Stichelbaut

MOGELIJKHEDEN VAN HISTORISCHE LUCHTFOTOGRAFIE VOOR DE SLAGVELDARCHEOLOGIE VAN WERELDOORLOOG I

Belgische luchtfoto
ten zuidwesten
van Ieper
(Koninklijk
Legermuseum
Brussel)

Op 4 augustus 1914 brak in België de Eerste Wereldoorlog uit. Wat aanvankelijk bedoeld was als een bewegingsoorlog, mondde al gauw uit in een patstelling in de loopgraven tussen Nieuwpoort en de Frans-Zwitserse grens. Beide vechtende partijen zagen al snel de mogelijkheden in van een nieuw wapen: de luchtvaart, welke in het begin van de 20ste eeuw een enorme opgang had gekend. Piloten en waarnemers werden de alziende ogen van het leger, een rol die tot dan werd vervuld door de cavalerie. Luchtfotografie bleek de meest efficiënte manier te zijn om

informatie te verkrijgen over zowel het vijandelijke als eigen loopgravenstelsel en achterland. Wat begon als een amateuristische bezigheid van een paar enthousiaste piloten, groeide al snel uit tot een volwaardige nieuwe discipline die op grote schaal werd toegepast (1). Tijdens WO I werden door de strijdende partijen miljoenen luchtfoto's gemaakt, verspreid over het volledige front. Dergelijke luchtfoto's kunnen een zeer belangrijke bron van informatie zijn voor de studie van de materiële relictten van de Grote Oorlog en het beheer van dit bijzondere erfgoed.

HISTORISCHE OMKADERING VAN DE LUCHTFOTOGRAFIE TIJDENS WO I

▼ Verticale Franse luchtfoto van Duitse stellingen rond Fort Nieuwendamme (23 januari 1916) en een recente luchtfoto van het fort met de grachten zichtbaar als soilmarks (Koninklijk Legermuseum Brussel en Vakgroep Archeologie Universiteit Gent, Birger Stichelbaut)

Al tijdens de eerste dagen van het conflict, werden vliegtuigen uitgestuurd om informatie te vergaren over vijandelijke troepenbewegingen. In 1914 gebeurden deze waarnemingen voornamelijk 'op het zicht' en maakten de waarnemers aantekeningen en schetsen van hun observaties. Gaandeweg begonnen enthousiaste piloten en waarnemers te experimenteren met fototoestellen aan boord van hun tweezittervliegtuigen, een evolutie die al vóór de oorlog van start ging (2). De eerste Belgische luchtfoto's tijdens WO I werden genomen op 23 september 1914 (3).

Vanaf 1915 ontwikkelde de luchtfotografie zich ten volle en het gebruik ervan raakte wijdverspreid binnen de verschillende onderdelen van de strijdende partijen. Luchtfoto's waren ontegensprekelijke documenten die de bevindingen van de waarnemers konden ontkrachten of bevestigen. Het gebeurde maar al te vaak dat bevelvoerende officieren de getuigenissen van waarnemers in twijfel trokken. Daarenboven waren de luchtfoto's veel nauwkeuriger dan hun getekende of geschreven nota's. Tijdens de volgende oorlogsjaren werd luchtfotografie steeds meer op grotere schaal toegepast. Ook de technische middelen zoals de luchtcamera's en vliegtuigen evolueerden enorm.

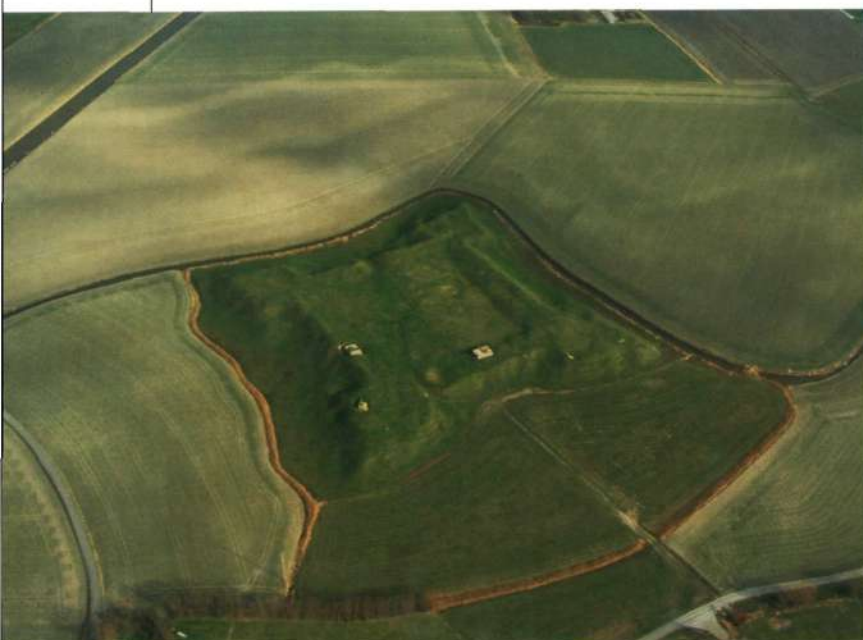
De luchtopnames werden tijdens de oorlog gebruikt voor een grote waaier aan toepassingen zoals panoramische overzichten, controle van artilleriebeschietingen, zoeken naar voorbereidingen van vijandelijke offensieven maar vooral de regelmatige aanmaak van loopgravenkaarten (4).

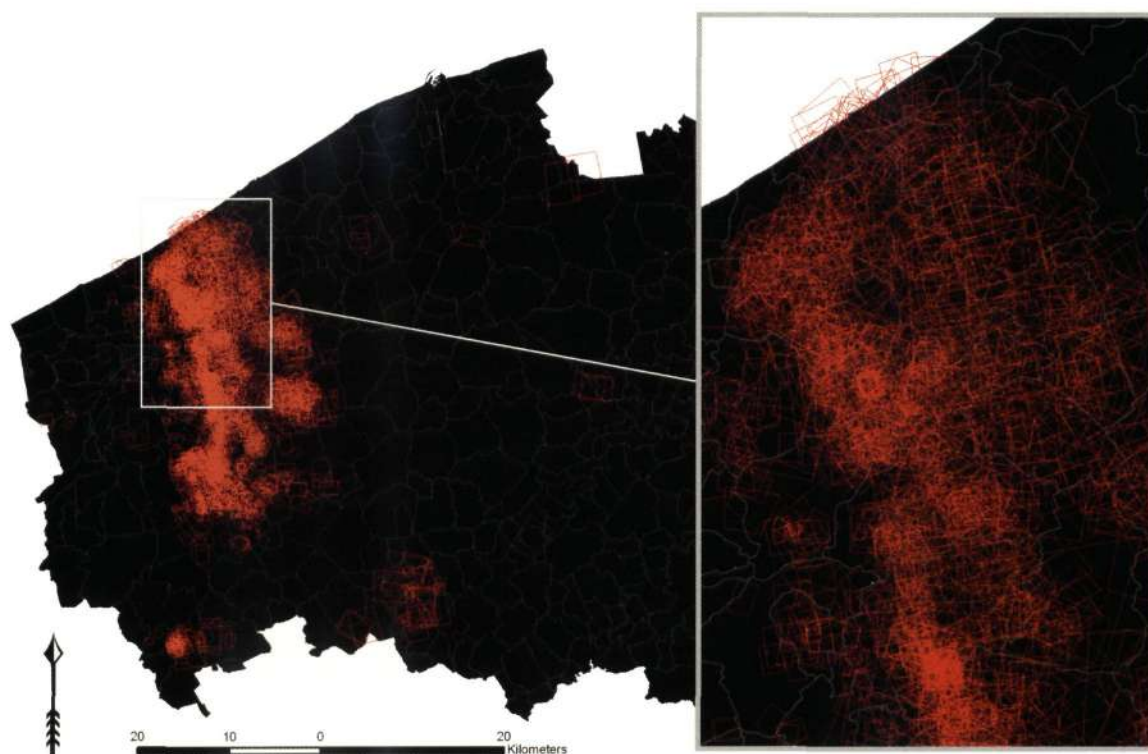
KENMERKEN VAN DE LUCHTFOTO'S

De historische luchtfoto's zijn bijna allemaal zwartwit beelden en hebben een grote variëteit aan afmetingen, afhankelijk van het type camera dat werd gebruikt (gangbare formaten voor Belgische luchtfoto's zijn bijvoorbeeld 13x18 en 18x24 cm). De foto's kunnen panoramisch (met zichtbare horizon), 'obliek' (schuine foto's zonder horizon) of verticaal zijn (optische as van de foto staat ongeveer loodrecht tegenover het aardoppervlak). De kwaliteit van de foto's varieert zeer sterk en is afhankelijk van de fotografische apparatuur, de weersomstandigheden, de vlieghoogte (tussen 200 en 6000m) en de gebruikte producten bij de ontwikkeling.

ARCHIEFBRONNEN

Letterlijk honderdduizenden foto's werden in de loop van WO I genomen aan de verschillende fronten, zowel in Europa (Belgisch-Nederlandse grens tot aan Zwitserland) als aan het Oostfront (ondermeer Rusland en Roemenië) en in het Nabije Oosten (bijvoorbeeld Irak, Palestina en Egypte). Een aantal collecties zijn met name belangrijk voor het West-Vlaamse frontgebied. In eigen land is vooral de omvangrijke luchtfotografische collectie van het Koninklijk Legermuseum in Brussel belangrijk. Dit archief bevat meer dan 48.500 luchtfoto's, hoofdzakelijk uit West-Vlaanderen, hoewel andere provincies sporadisch ook aan bod komen (5). De

◀ Verspreiding van de
luchtfotografische
collectie van het
KLM

foto's zijn gerangschikt volgens 1.928 verschillende toponiemen. Deze kunnen globaal worden onderverdeeld in 7 groepen: *cabarets*, *carrefours*, *fermes*, *localités*, *routes*, *tranchées* en varia. Van deze toponiemen werden er 331 of 69% teruggevonden en gelokaliseerd. Dit komt echter overeen met 42.815 luchtfoto's (88% van het totaal). We menen dus een duidelijk overzicht te hebben van de omvang en verspreiding van dit bijzondere archief (6).

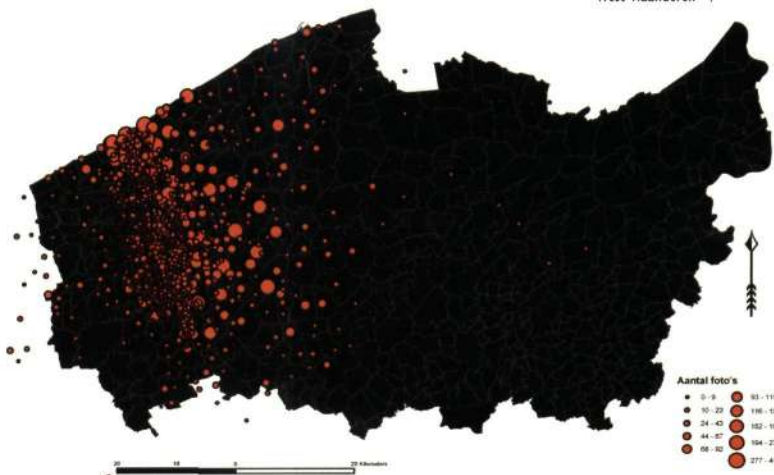
Wat de verspreiding van deze foto's binnen Vlaanderen betreft, blijkt dat vooral de frontlijn tussen Nieuwpoort en het noorden van Ieper dik bezaaid is met luchtfoto's. Dit komt overeen met het gedeelte van het front dat bezet werd door de Belgische frontdivisies. Het gebied ten noorden hiervan werd voornamelijk gefotografeerd door Britse en Franse escadrilles.

Voor luchtfoto's die deze gebieden dekken, is men voornamelijk aangewezen op buitenlandse archieven. Hierbij duiden we vooral op het belang van het *Imperial War Museum* in Londen en de *Service Historique de la Défense* in Parijs. Voor het gebied ten westen van de geallieerde linies zijn we vooral aangewezen op Duitse luchtfoto's, in het bijzonder deze van het *Bayerisches Hauptstaatsarchiv* in München.

DE KLM COLLECTIE

In het kader van een doctoraatsstudie gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO-Vlaanderen) aan de Vakgroep Archeologie van de UGent werden al talrijke luchtfoto's uit deze collectie bestudeerd (7). Eén van de doelstellingen is het op punt stellen van een sluitende methodologie voor luchtfoto-onderzoek, interpretatie en het opstellen van een uiterst gedetailleerde kaart met alle archeologische sporen (zowel traditionele archeologische monumenten als WO I

▼ Ligging van de
gelokaliseerde foto's
binnen Oost- en
West-Vlaanderen

Aantal foto's

0-9	10-23	24-43	44-67	68-92	93-115	116-151	152-193	194-276	277-419
-----	-------	-------	-------	-------	--------	---------	---------	---------	---------

worden behandeld) in de bestudeerde gebieden. Verwacht wordt tegen 2008 een volledige inventarisatie klaar te hebben van alle frontgemeentes tussen Middelkerke en Boezinge. Hierbij wordt door de aard van de primaire bron (voornamelijk maar niet uitsluitend de foto's van het KLM) vooral de nadruk gelegd op de voorste Belgische/Britse linies en het volledige Duitse loopgravenstelsel tot circa 15 km diep. Tot heden werden 4.161 foto's geselecteerd, gescand en verwerkt in een databank. Hiervan werden al 3.247 foto's nauwkeurig gelokaliseerd (8), waaronder 2.428 gegeorefereneerd (9).

ERFGOEDINVENTARISATIE

Interpretatie

De gegeorefereneerde foto's vormen de basis van de erfgoedinventarisatie. Alvorens hiermee van start kan worden gegaan is het van belang om de sporen die hoofdzakelijk eigen zijn aan WO I en zeer specifieke morfologische kenmerken hebben, correct te gaan interpreteren. Hierbij gebruiken we oude luchtfotografische handleidingen als leidraad en speelt ervaring een grote rol. Typologisch zijn de sporen zeer divers. De belangrijkste structuren die worden aangetroffen zijn: diverse types loopgraven, bunkers, prikkeldraadversperringen, loopgraven-spoorwegen, geschutopstellingen en dergelijke meer (10). Daarnaast vormen ook de meer traditio-

▼ Anaglif van een Duits loopgravenstelsel in de regio van de Grootte Bamburghoeve (Nieuwpoort). Dit is een voorbeeld van een stereobeeld met weergave van de Duitse eerste linie ter hoogte van Nieuwpoort (Grote Bamburghoeve). Opvallend zijn de hoge borstweringen van de voorste gevechtloopgraaf met daarvoor een dunne prikkeldraadversperring (een donkere golvende lijn voor de loopgraaf)

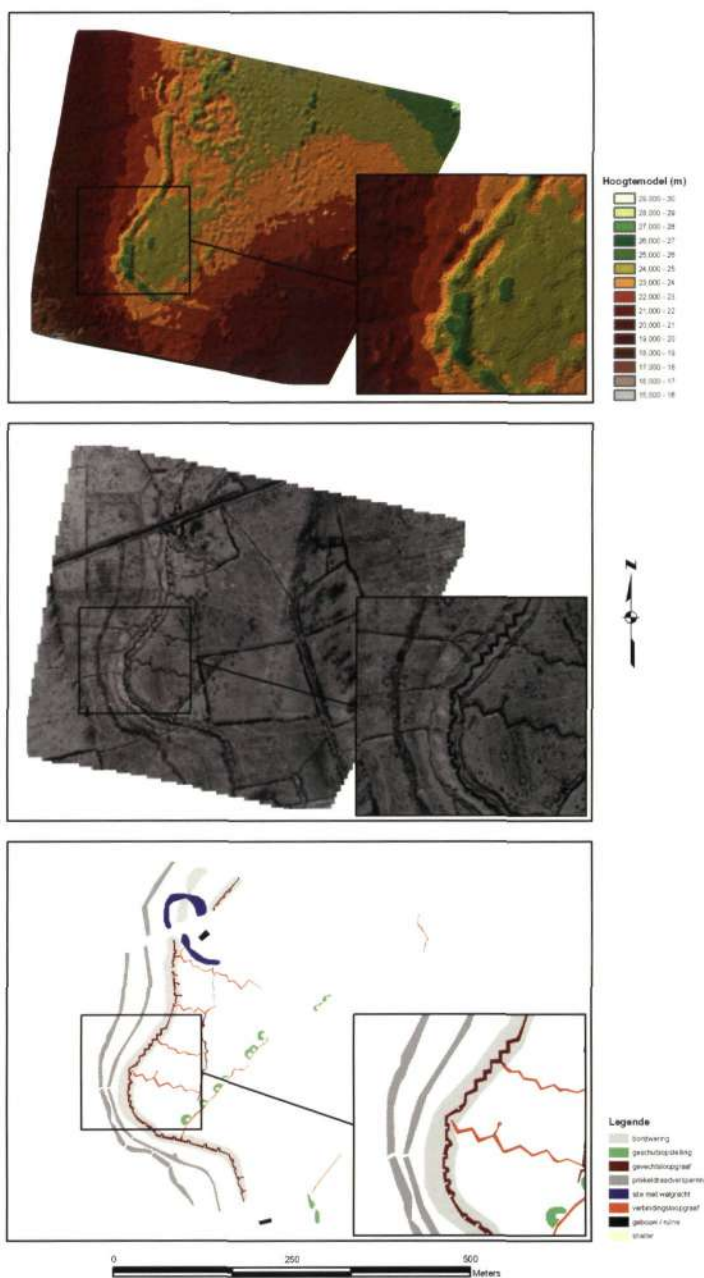
nele archeologische sites een belangrijk onderdeel van de interpretatie. Hierbij springen vooral de middeleeuwse en postmiddeleeuwse monumenten zoals sites met walgracht, stadsversterkingen, forten en mottes in het oog.

De interpretatie van deze sporen gebeurt voornamelijk aan de hand van hun uiterlijke kenmerken. Bepaalde sporen zoals loopgraven vallen direct op door hun lineair tracé en typische, meestal lichte verkleuringen. Sommige sporen zoals prikkeldraadversperringen tonen zich slechts onder bepaalde omstandigheden (bij zeer heldere hemel met mooie schaduwwerkingen of in een besneeuwd landschap) en kunnen niet altijd worden waargenomen. Door het steeds stijgend aantal fotoverkenningsvluchten vanaf 1915 leerden de artillerie en infanterie hun structuren te camoufleren zodat ze minder zichtbaar zouden zijn op luchtfoto's. Ze bouwden valse geschutopstellingen en bedekten hun artillerieposities, bunkers en barakken met gekleurde doeken, vegetatie en aarde. Al vrij snel ontwikkelden de waarnemers een nieuwe techniek om dit te omzeilen: stereoscopie (11).

Tijdens de verkenningsvluchten werden twee opeenvolgende overlappende foto's genomen. Het gemeenschappelijke gedeelte werd uitgeknipt en op een welbepaalde manier georiënteerd. Door deze vervolgens te bekijken met een stereoscoop werd een 3D-beeld van het landschap verkregen. Nog steeds is het mogelijk om bijkomende informatie te verkrijgen uit stereoscopisch onderzoek. In tegenstelling tot vroeger, waar deze procedure vrij omslachtig was, is het mogelijk om met speciale software vrij snel digitale stereobeelden of anaglifien te krijgen. Hierbij wordt het linkse beeld weergegeven in een rood kleurspectrum en het rechte beeld in het groen. Vervolgens kunnen het landschap en de zichtbare sporen in drie dimensies waargenomen worden door de anaglifien te bekijken met een aangepast brilletje.

Esen *Patte d'Oie*

Als voorbeeld van een gedetailleerde erfgoedinventarisatie nemen we een Duits loopgravenstelsel in Esen (Diksmuide). Op een detailopname zien we centraal een zwaar uitgebouwde gevechtssloopgraaf. Ten westen van de gevechtssloopgraaf zijn omwille van het besneeuwde landschap twee dunne stroken prikkeldraadversperringen te zien met onderbrekingen op enkele strategische plaatsen. Ten oosten ervan lopen enkele zigzagloopgraven naar achteren toe, waar een tiental geschutopstellingen te vinden zijn.

Deze site werd gekozen als testcase voor gedetailleerd fotogrammetrisch onderzoek in samenwerking met de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent. Met behulp van exacte GPS-metingen op het huidige terrein en een digitale verwerking van deze gegevens werd allereerst een orthofoto verkregen. Dit is een perfect verticaal georiënteerde foto gekoppeld aan coördinaten. Aan de hand van de hoogtemetingen met GPS en fotogrammetrische software werd tevens een digitaal hoogtemodel berekend van het landschap en oorlogssporen (2 februari 1917). Hierop zijn hoogteverschillen af te lezen tussen 15 en 30 m. Zeer opmerkelijk is dat de loopgraaf en enkele geschutopstellingen zich zeer duidelijk aftekenen als niveaueverschillen. Dit

▲
Esen (Diksmuide).
Voorbeeld van een
detailinventarisatie
met (van boven
naar onder): digitaal
terrein model,
gerekte orthofoto en
archeologische kaart

duidt op de aanwezigheid van een stevige bovengrondse borstwering. Een tweede opmerkelijke vaststelling is de relatie tussen het lokale microreliëf en de positionering van de loopgraaf. Het tracé van de loopgraaf is duidelijk te verklaren in functie van de topografie. Een dergelijke aanpak opent nieuwe mogelijkheden voor de interpretatie van bepaalde sporen.

Inventarisatie

Na een eerste interpretatie van de foto's en de zichtbare sporen kunnen deze laatste worden verwerkt in een geografisch informatiesysteem (GIS). Dit gebeurt aan de hand van een vergelijkende studie van de luchtfoto's, waarbij we beginnen met de oudste luchtopnames. Alle zichtbare sporen worden opgetekend in een digitale laag, krijgen een interpretatie en worden besproken. Door dit proces verkrijgen we een accuraat beeld van de ontwikkeling van het front in de westhoek. Hierdoor is het

mogelijk de densiteit, verspreiding en nauwkeurige lokalisering van het mogelijk bewaarde wereldoorlogerfgoed beter te begrijpen. Verwacht wordt dat de nauwkeurigheid van de inventaris circa 5m bedraagt ten opzichte van kadastrale en topografische gegevens. Elk spoor wordt gedigitaliseerd zoals het zichtbaar is op de historische luchtfoto's in plaats van met gegeneraliseerde lijnen zoals op de *trench-maps* (12). Op deze secundaire bronnen wordt het front meestal op een meer schematische wijze weergegeven. Deze kaarten zijn zeer waardevolle momentopnames, bieden interessante historische gegevens maar zijn niet geschikt voor het maken van gedetailleerde archeologische kaarten.

Aan het eind van de inventarisatie zal het volledige Duitse loopgravenstelsel tussen Oostende en het noordelijke gedeelte van de Ieperboog gedetailleerd onderzocht en opgetekend zijn met behulp van luchtfoto's, alsook testgebieden rond Wijtschate, Mesen en de Kemmelberg. Voorlopig werden circa 16.500 sporen gedigitaliseerd (13).

Amerikaanse crew
verwijdert een
52 cm camera uit
hun observatie-
toestel
(National Archives,
Washington)

◀ Belgisch loopgravenstelsel in het IMVW Cabourg domein te Adinkerke (Vakgroep Archeologie Universiteit Gent, Birger Stichelbaut)

BELANG VOOR HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR WO I

Het potentieel van deze studie voor archeologisch onderzoek naar WO I situeert zich op verschillende domeinen.

Archeologie en landschap

De luchtfotografische opnames tonen het landschap in het begin van vorige eeuw. Analyse van deze foto's kan interessante inzichten geven in oudere landschapselementen. Op talrijke plaatsen is het landschap op het tijdstip van de luchtfoto's een afspiegeling van eeuwenoude perceelsstructuren. Door talrijke ruilverkavelingen en uitbreiding van woonkernen is er nu reeds een verdere versnippering van het oude cultuurlandschap opgetreden.

Beleidsvoorbereidend werkinstrument

Een eerste zeer belangrijke toepassing van de inventarisatie is vanzelfsprekend het gebruik ervan als beleidsvoorbereidend instrument. De digitale inventaris biedt de mogelijkheid om in één oogopslag een duidelijk beeld te krijgen van de gebeurtenissen en structuren die mogelijk sporen hebben nagelaten in het bodemarchief. Dit laat toe om op eenvoudige wijze de gepaste adviezen uit te schrijven en/of beheersmaatregelen te nemen.

Methodologisch is het onderzoek naar WO I met behulp van luchtfoto's interessant omdat het een meer gedetailleerder benadering voorstelt dan de gene die tot nu toe werd gehanteerd met voornamelijk loopgravenkaarten (14).

Onontbeerlijk bij opgravingen

Bij archeologisch terreinwerk is het gebruik van WO I luchtfoto's niet uit te sluiten en dient het waar mogelijk ingepast te worden in de diverse onderzoeksstadia.

Tijdens het vooronderzoek is deze integratie zeer belangrijk omdat de inventaris al op voorhand in detail kan aangeven in welke zones er veel of weinig structuren te verwachten zijn. Daarbij is tevens belangrijk op te merken dat de luchtfoto's in tegenstelling tot loopgravenkaarten eveneens de toenmalige toestand van het terrein weergeven. Hierdoor kan in beperkte mate ook een verwachtingpatroon worden opgesteld voor de bewaringsomstandigheden van mogelijke materiële structuren. Bij geplande wetenschappelijke opgravingen met een specifieke doelstelling kunnen de interessante zones afgebakend worden en de opgravingsvlakken tot enkele meters nauwkeurig hierop worden gepositioneerd.

Tijdens de opgraving zelf kunnen de inventarissen van belang zijn voor het verfijnen van de opgra-

▲ Soilmarks in naakt land. Mogelijke sporen van loopgraven nabij De Panne (Vakgroep Archeologie Universiteit Gent, Stichelbaut Birger)

vingstrategie, interpreteren van onduidelijke sporen en inzicht geven in de ruimtelijke organisatie van WO I sites.

Bij de verwerking van de opgravinggegevens kan het grondplan worden geprojecteerd op de luchtfoto's en elk spoor afzonderlijk worden geïdentificeerd. Hierdoor wordt de interpretatie en vooral de datering van sporen vereenvoudigd. Tijdens het veldwerk is het immers moeilijk om de detailchronologie en onderlinge relaties van structuren te vatten door de talrijke aanpassingen, herstellingen of vernielingen die er plaatsvonden. Bovendien geven

luchtfoto's informatie over de aanwezigheid van eventuele borstweringen en andere structuren die bij opgravingen niet worden aangetroffen door de naoorlogse egalisatie van het landschap.

Wetenschappelijk onderzoek

Bij een studie op regionaal niveau geeft luchtfotografisch onderzoek en interpretatie een ongeëvenaard beeld weer van het destructieve karakter van de Eerste Wereldoorlog en de inplanting van de diverse structuren binnen het toenmalige landschap. Vooral het onderzoek naar de relatie tussen de organisatie van de loopgravenstelsels en de lokale topografie opent interessante perspectieven. Daarnaast geven de luchtfoto's een typologisch zeer divers overzicht van de sporen en hun distributie. Tal van nieuwe types loopgraven en lokale variaties worden aangetroffen. Dit onderzoek geeft een totaal ander beeld dan een studie van WO I veldhandboeken (*field manuals*) waar vooral standaardtypes van loopgraven worden geïllustreerd (15).

Verder onderzoek zal ook gebeuren naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse sites met walgracht. Op de historische luchtfoto's tekenen ze zich zeer scherp af als *watermarks* (16).

De foto's zijn ook sterk van belang voor de studie en lokalisering van talrijke forten en stadversterkingen in de regio en ze helpen bij de interpretatie van huidige archeologische luchtfoto's.

Ten slotte is er ook nog het belang voor de studie van luchtfoto-interpretatie op zich. Waarbij men door combinatie van verschillende technieken op een nieuwe wijze probeert te kijken naar 90 jaar oude beelden.

BESLUIT

De ontwikkelde methodologie laat toe om op grote schaal onderzoek te doen naar WO I archeologie in de ruimste zin van het woord. Er wordt op relatief korte termijn zeer gedetailleerde informatie vergaard. De luchtfoto's zijn beschikbaar in diverse grote archieven en laten, in tegenstelling tot de *trench maps*, ruimte voor eigen interpretatie van de slagvelden. Door moderne cartografische technieken is het mogelijk zeer gedetailleerd te werk gaan en een maximum aan informatie te verzamelen mits de juiste bronnen en methodologie worden gehanteerd. Het gebruik van historische luchtfoto's kan dus op diverse vlakken een verrijking zijn voor het archeologisch onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog en omgekeerd.

De methode heeft echter ook haar beperkingen: niet voor ieder gebied zijn immers evenveel foto's voorhanden en sommige archieven zijn niet altijd even goed toegankelijk.

Birger Stichelbaut is als aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - FWO Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent.

EINDNOTEN

- (1) CARLIER A., *La photographie aérienne pendant la Guerre*, Paris, 1921.
- (2) De eerste Belgische luchtfoto vanuit een vliegtuig werd genomen op 12 juli 1911 door Luitenant Lebon; VRANCKEN L., *De geschiedenis van de Belgische militaire vliegerij*, Brussel, 1999, p. 10.
- (3) LAMPAERT R., *Van pionier tot luchtridder. De geschiedenis van het Belgische Militair Vliegwezen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Erpe-Mere, 1997, p. 56.
- (4) STICHELBAUT B., *Belgische militaire luchtfotografie tijdens WO I. Een bijdrage tot de Vlaamse 'battlefield archaeology'* (onuitgegeven licentiaat verhandeling), Gent, 2004, p. 46-55.
- (5) Gebaseerd op interne werkdocumenten van het KLM/MRA.
- (6) We moeten hierbij wel opmerken dat sommige foto's meerdere malen in het archief voorkomen. Het totale aantal foto's is dus niet gelijk aan het totaal aantal verschillende foto's. Volgens een schatting (gebaseerd op archiefonderzoek in de dagorders van de luchtseenheden en statische extrapolatie van deze gegevens) zijn er circa 18500 verschillende luchtfoto's in het Koninklijk Legermuseum aanwezig.
- (7) STICHELBAUT B., *The application of First World War aerial photography to archaeology: the Belgian images*, in: *Antiquity*, 80, 307, 2006, p. 165-168.
- (8) Tot nu toe beslaan de luchtfoto's een zone van grofweg 20 bij 40 km (totale oppervlakte die wordt beslaan is 731 km²).
- (9) Georefereren is het herberekenen van de foto's zodat ze bijna perfect verticale beelden worden met daaraan gekoppeld exacte Lambertscöördinaten die hun positie weergeven in een Geografisch Informatie Systeem (GIS).
- (10) STICHELBAUT B., *The application of First World War aerial photography to archaeology: the Belgian images*, in: *Antiquity*, 80, 307, 2006, p. 165-168.
- (11) JAUMOTTE J., *Conférence du Commandant J. Jaumotte du Genie*, in: *La conquête de l'air, Bulletin officielle l'aéroclub de Belgique*, 14, 1919, p. 164.
- (12) Hierbij bedoelen we dat bijvoorbeeld bij een loopgraaf zowel de contouren van de voorzijde (parapet) als achterzijde (parados) worden gedigitaliseerd en er niet gekozen wordt voor een eenvoudige lijn die het tracé van de loopgraaf weergeeft. Dit houdt immers een aanzienlijke vermindering van de informatie met zich mee, op vlak van lokalisatie maar ook qua typologische categorisatie. Er wordt gewerkt met polygonen in plaats van punt- en lijnlocaties.
- (13) Waaronder bijvoorbeeld 1.240 geschutopstellingen, 1.600 bunkers, 3.400 loopgraven en 320 sites met walgracht.
- (14) DE MEYER M. en F. DEMEYERE, *De inventarisatie van de gemeente Houthulst*, in: *CAI-Rapport I (= LAP Rapporten 14)*, 2004, p. 117-134.
- (15) X., *The Construction of Field Positions*, (Stellungsbau), s.l., 1916.
- (16) Door de overstrooming van de IJzervlakte en de vernieling van perceelsstructuren werden de ideale omstandigheden gecreëerd voor de detectie van deze structuren op luchtfoto's.

Amerikaanse tweezitter tijdens WO I (National Archives, Washington)

TRACES OF THE GREAT WAR

In November 2002, the project "Inventory of relics from the first World War in the Westhoek" was started up in a joint initiative of the Flemish government and the Province of West-Flanders. Starting point of this project is the recognition of the war heritage in the Westhoek as World Heritage. This article was based on the inventory work and aims to describe the great diversity of war heritage in the Westhoek (the most western part of West-Flanders). Estimates are that during WW I there have been between 500.000 and 600.000 casualties in the Westhoek of 30 different nationalities. A major part of these, be it identified or not, have been buried in uniform, official grave-stones on the numerous military cemeteries and memorial parks. Part of these have been repatriated when the motherland allowed it. Another part of the casualties is still missing.

Especially in the neighbourhood of the Ypres Salient, there are many British military cemeteries and memorial parks, all neatly taken care of by the Commonwealth War Graves Commission. The numerous German cemeteries were, in different stages, joined together into four impressive cemeteries. As a large part of the French and Belgian were repatriated, the number of French and Belgian military cemeteries was fairly small. By their specific style and design, British, German, French or Belgian military cemeteries all have their own ambience.

The war in the Westhoek is commemorated by a large variety of memorial signs. They can be distinguished by size, shape, figurative depictions, architectural features, designer, manufacturer, subject, ... They derive their significance from symbolic elements and texts, often of religious and patriotic nature. Now and then these semantics have led to serious tension and incidents.

The landscape of the Westhoek, with its contours and watercourses, determined the war events for a large part. This landscape still bears the many traces of military warfare, among others bunkers and shelters. A major part of these military defence works have been demolished after the war, despite the fact that a lot of it had been built in very sound concrete. With the ones actually remaining, it is not always simple to discover their original function. Inscriptions on the constructions could reveal some of the mystery.

Other witnesses of the military infrastructure, like soup kitchens and barracks, wells, roads, railroad infrastructure have become extremely rare. Also the remains of the earliest reconstruction, like emergency houses, have become very scarce.

The landscape in the Westhoek is also scattered with craters, relics of the brutal, underground warfare. This un-

SUMMARY

derground is crossed by tunnels, galleries, battle stations or shelters. Every year the underground still produces large quantities of unexploded ammunition.

In short, this region is still densely strewn with large and small traces of The Great War, which need to be preserved for future generations. As the geography and content of the relics are interconnected with the neighbouring landscape, they need a contextual approach of the landscape.

ARCHAEOLOGY OF THE GREAT WAR. THE FLEMISH EXPERIENCE

Until recently, the Flemish archaeology professionals have only treated the World War I heritage on an ad hoc basis. Certain military structures, revealed during excavations of Mediaeval or Roman traces, were superficially examined. On request of the former minister Paul Van Grembergen, the WW I heritage received also direct and full attention as of early 2002. The immediate cause was the extension of the A19 through the battlefields of Ypres.

On the basis of thorough preliminary research, with special attention for maps of trenches and aerial photography and thoroughgoing field mapping, nine zones were selected which were to be examined. Six of these are currently being studied. Contrary to what was expected by some, the revealed structures were well to even very well preserved, enabling a consistent archaeological interpretation. The discovery of human remains created important preconditions for the possible road construction. In the meantime there have been studies of potential expansion areas of the Ypres industrial estate. The scenario as well as the results are similar.

In the meantime, these measures have proven that archaeology can play an important role in a social debate and provide important information to hold this essential debate. Finally, the role of WW I archaeology should be considered within the classical archaeological practice.

OPPORTUNITIES FOR HISTORICAL AERIAL PHOTOGRAPHY IN WORLD WAR I BATTLEFIELD ARCHAEOLOGY

During the First World War all combatant parties have taken immense quantities of aerial photographs of trenches and the enemy hinterland. Aerial photography was a new discipline developed by some enthusiasts and as of

early 1915 applied on a large scale. These photographs are a principal source for the study of WWI heritage and have been applied in a wide variety of ways. A methodology has been developed in order to make a complete study of these aerial photographs and an inventory of all visible traces in GIS (geographical information system in Flanders). This approach enables highly detailed mapping; revealing all traces and structures into the smallest details. These data could play an important role as a preparatory tool for the cultural management of this military heritage.